

Ceferov, Ziyafet. (2023). "Hazar Denizi'nde Rekabet ve Hukuki Statü Tartışmalarının Tarihsel Arka Planı". *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*. 7 (1), 81-102.

Arařtırma Makalesi

**HAZAR DENİZİ'NDE REKABET VE HUKUKİ STATÜ TARTIşMALARININ
TARİHSEL ARKA PLANI***

The Historical Background of Competition and Legal Status Discussions in The Caspian Sea

Ziyafet CEFEROV**

Öz

19. yüzyılda Güney Kafkasya ve Türkistan, Çarlık Rusya tarafından işgal edildiğinde Hazar Denizi, Çarlık ve Kaçar Türk Devleti (İran) ile sınır oluşturmuştur. Ruslar, iki savaşın ardından Kaçar Devleti ile yaptığı Gülistan (1813) ve Türkmençay (1828) Antlaşmalarıyla Güney Kafkasya'yı kendi topraklarına katmış ve Hazar'ı Rus gölü haline getirmiştir. Hazar bölgesinin jeostratejik ve enerji açısından önemi, 19. yüzyılın sonlarına doğru, emperyalist devletlerin paylaşım ve sömürgeci politikalarının hız kazanmasıyla artmıştır. Bolşevik Devrimi sonrası kurulan SSCB döneminde de Rusya Hazar'da egemen güç olmasına rağmen, Çarlık dönemindeki İran için Hazar'daki bazı kısıtlamalar kaldırılmıştır. Sovyetler Birliği'nin çöküşüne kadar İran ile ortak kullanımda olan Hazar'ın statüsü, SSCB'den ayrılan Türk Cumhuriyetleri'nin hidrokarbon rezervlerini küresel piyasaya çıkarmak amacı, Batılı şirketlerle yaptığı anlaşmalar, ciddi tartışmalar ile gündeme gelmiştir. Ancak, denizin hukuki statüsüne ilişkin sorunlar uzun yıllardır çözülemedi ve sorunun hukuki statüsüne ilişkin düğümleme, kıyıdaş devletlerin statüye ilişkin yaklaşım ve sundukları paylaşım ilkelerinin yanı sıra politik nedenlerden kaynaklanmıştır. Sonuç olarak, beş Hazar devlet lideri, 12 Ağustos 2018'de Kazakistan'ın Aktau şehrinde Hazar Denizi'nin hukuki statüsünü belirleyen 24 maddelik Konvansiyonu imzalayarak, statüyle ilgili tartışmaları sona erdirmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hazar Denizi, Hazar'ın Statüsü, Hazar'da Rekabet, Hazar Ülkeleri, Azerbaycan.

Abstract

In the 19th century, when the South Caucasus and Turkestan were occupied by Tsarist Russia, the Caspian Sea formed the border between Tsarism and the Qajar Turkish State (Iran). After two wars, the Russians annexed the South Caucasus to their territory with the Gulistan (1813) and Turkmenchay (1828) treaties with the Qajar State and turned the Caspian into a Russian lake. The geostrategic and energy importance of the Caspian region increased towards the end of the 19th century with the acceleration of the imperialist states' sharing and

* Geliř Tarihi / Received: 27.03.2023, Kabul Tarihi / Accepted: 30.06.2023. <https://doi.org/10.58640/asyar.1271853>

** Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, ziyafetcefer@gmail.com, ORCID ID:<https://orcid.org/0000-0002-5312-3683>

colonialist policies. Although Russia was the dominant power in the Caspian during the USSR period established after the Bolshevik Revolution, some restrictions in the Caspian were lifted for Iran under Tsarist rule. The status of the Caspian Sea, which was in common use with Iran until the collapse of the Soviet Union, came to the agenda with serious debates with the agreements made by the Turkic Republics, which left the USSR, with Western companies in order to bring their hydrocarbon reserves to the global market. However, the problems regarding the legal status of the sea have been unresolved for many years, and the deadlock over the legal status of the problem has been caused by political reasons as well as the approaches to the status and the sharing principles offered by the riparian states. As a result, the leaders of the five Caspian states signed the 24-point Convention on the legal status of the Caspian Sea on 12 August 2018 in Aktau, Kazakhstan, ending the status dispute.

Keywords: *Caspian Sea, Status of the Caspian Sea, Competition in the Caspian Sea, Caspian Countries, Azerbaijan.*

Giriş

Hazar Denizi, geçmişten günümüze kadar çeşitli etnik grupların isimleri ve çevresindeki toponimlerle adlandırılmıştır. Bugün ise Hazar/Kaspiyan ve bazı İran kaynaklarında Mazenderan adları kullanılmaktadır. 19. yüzyılda Güney Kafkasya ve Türkistan, Çarlık Rusya tarafından işgal edilince Hazar Denizi, Çarlık ve Kaçar Türk (İran) devletleriyle çevrelenmiştir. Aynı yüzyılın ilk yarısında Ruslar, Kaçar Devleti ile yaptığı iki antlaşmayla (Gülistan 1813, Türkmençay 1828), Güney Kafkasya'yı kendi topraklarına birleştirmiş ve Hazar Denizi'ni Rus gölü haline dönüştürmüştür. Aynı yüzyılın sonlarına doğru, teknoloji ve sanayinin gelişmesiyle birlikte emperyalist devletlerin paylaşım ve sömürgeci politikalarının hız kazanması, aynı zamanda Hazar bölgesini de jeostratejik ve enerji açısından önemli bir rekabet alanına dönüştürmüştür. Diğer taraftan bölge, komşu devletler için ise ticari, ekonomik ve askerî-stratejik açıdan önem arz etmekteydi.

Bolşevik Devrimi öncesinde, Çarlık Rusya Hazar'da egemen olduğu tarihlerden Devrime kadar burada donanma bulundurma hakkını sadece kendisine tanımıştır. Ancak Bolşevik Devrimi sonrası iktidara gelen Lenin yönetimi, Müslüman halklar ve komşu devletlerle iyi ilişkiler kurmak kapsamında İranlıları kendi tarafında tutabilmek için onların lehine ve emperyalistlere karşı beyanlarda bulunmuştur. Bolşevikler iktidara geldikten sonra İran ile yeni bir sayfa açma iddiasıyla bazı anlaşmalar imzalamıştır. İran ile imzalanan 1921 Anlaşmasıyla Bolşevik Rusya, Çarlık döneminde imzalanan antlaşmaların tamamını feshederek İran'a Hazar Denizi'nde ortak kullanım hakkı tanımıştır. Sovyet Devleti, kendi varlığı süresince İran'la denizin kullanımına dair defalarca anlaşmalar yapmıştır. Ancak bu anlaşmalar, Hazar Denizi'nin hukuki statüsünü çözüme kavuşturma noktasında yeterli değildir ve yapılan anlaşmalar ağırlıklı olarak ticari, gemicilik, balıkçılık gibi konuları kapsamaktadır.

Sovyetler Birliği'nin çöküşüne kadar İran ile ortak kullanımda olan Hazar Denizi'nin statüsü konusu, 1991'de denizle kıyısı olan Türk Cumhuriyetleri'nin SSCB'den ayrılıp yeniden bağımsızlıklarını kazanmasıyla yeni tartışmalara yol açmıştır. SSCB'nin çöküşü sonrası yeni cumhuriyetlerin kendi bölgelerindeki zengin hidrokarbon rezervlerini küresel piyasaya çıkarmak amacıyla Batılı şirketlerle yaptığı müzakereler ve anlaşmalar, Hazar Denizi'nin statüsü konusunda ciddi tartışmaların gündeme gelmesine neden olmuştur. 1998'de Kazakistan ile Rusya arasında deniz tabanının paylaşımına yönelik anlaşmalar yapılmış ve ardından 2000'lerin başından itibaren Azerbaycan ile Rusya kendi sektörlerinde neredeyse anlaşmaya varmalarına rağmen, Azerbaycan, Türkmenistan ve İran arasında pozitif bir ilerleme kaydedilmemiştir. Devlet liderleri ve bakanlıklar düzeyinde yapılan görüşmeler, statü sorununu kısa sürede çözüme kavuşturamamıştır. Statü tartışmalarının uzamasının nedeni siyasi faktörlerin yanı sıra Hazar Denizi'nin hukuki esaslar çerçevesinde nasıl paylaşılacağı sorunu idi. Tartışmalar, Hazar Denizi'nin bir göl veya deniz olarak kabul edilmesi gerektiği konusunda devam ediyordu. Bu nedenle, sorunun hukuki statüsüne ilişkin düğümleme, kıyıdaş devletlerin paylaşım prensipleri ve soruna yaklaşımlarından kaynaklanıyordu.

Hazar Denizi'nin Topografik Yapısı

Hazar Denizi için tarih boyunca farklı isimler kullanılmıştır ve tarihi kaynaklarda onun çevresinde yaşayan topluluklara dair bilgiler bulunmaktadır. Eski çağlardan beri Hazar Denizi'ne Gurgan, Kaspi, Harezmi, Bakü, Gök (www.gsaz.az), Abeskun, Şirvan, Mazenderan, Şaray, Şi Hay (Hacızade, 2018: 346) gibi isimlerin yanı sıra Ak Deniz, Rus ve Derbent gibi birçok ad verilmiştir (Yadigarov, 2018: 23). Bu adlardan anlaşıldığı gibi, Hazar Denizi etnik grupların isimleriyle veya kıyısındaki şehir adlarıyla anılmıştır. Hazar'ın farklı isimlerle anılması, zamanla Hazar'ın çevresindeki yerleşim yerlerinin ve şehirlerin gelişmesiyle bağlantılıdır. Gorgan, Ceylan/Gilan ve diğer şehirlerin gelişmesiyle Hazar Denizi de her bir şehrin adıyla anılmıştır (İtimadüssaltana, 1367: 1024). Bunların arasında Hazar'ın çevresinde yaşamış eski toplulukların isimleri olan Hazar ve Kaspi adları, bugüne kadar tarihi ve coğrafi açıdan kullanılmaktadır ve hukuki geçerlilik kazanmış durumdadır (Yadigarov, 2018: 23).¹

Bir kapalı su havzası olan Hazar Denizi'nin coğrafi konumu ve yapısıyla ilgili bilgiler, tarihsel açıdan incelendiğinde, milattan önceki döneme kadar uzanır. Bazı Yunan ve Fars kaynaklarında, Hazar'ın kapalı bir deniz olduğu ve herhangi bir deniz veya okyanusla bağlantısı olmadığı bilgileri

¹ Hazar Denizi için İran tarihi edebiyatında, zaman zaman İran'ın kuzeyinde sahil bölgesinde yer alan Mazenderan eyaletinin adının kullanılmasıyla "Mazenderan Denizi" şeklinde de anılmaktadır.

bulunmaktadır (Hacızade, 2018: 350). Hazar Denizi, dünyadaki en büyük kapalı su havzası olması ve Asya ile Avrupa'nın kavuştuğu bölgede yer alması nedeniyle güneydoğu Avrupa ile Merkezi Asya arasında bir bağlantı rolü oynamaktadır. Jeolojik özellikleri ve yüzölçümü nedeniyle deniz olarak kabul edilir (Hacızade, 2018: 345). Büyüklüğü ve kapalı yapısı nedeniyle Hazar Denizi hakkında sürekli deniz mi yoksa göl mü olduğuna dair tartışmalar vardır. Coğrafi eserlerde ve ansiklopedilerde dünyanın en tuzlu gölü olarak geçen Hazar Denizi, tarihsel kaynaklarda veya daha doğru bir ifadeyle tarih boyunca hep deniz olarak adlandırılmıştır (Oğan, 2001: 145).

Hazar, herhangi bir açık deniz ya da okyanusla bağlantısı olmadığından su kaynağı birçok irili ufaklı nehirlerle beslenmektedir. En önemli kaynakları arasında 3530 km uzunluğundaki Volga Nehri yer almaktadır. Volga Nehri, Marinskaia (Volga-Baltık Su Yolu) kanalıyla Baltık ve Akdeniz'e bağlanıp güneydoğuya doğru akarak Astrahan'dan Hazar'a dökülmektedir (Begi, 1386: 1). Hazar Denizi'ni besleyen nehirlerin sayısı 130'dan fazladır; ancak daha büyük olanlar arasında Volga, Kür, Emba, Ural, Terek, Sulak, Samur, Sefidrud ve Kürkan nehirleri yer almaktadır (Hacızade, 2018: 347). Ayrıca Hazar'a dökülen suların %80,7'si Volga Nehri'nin, %6,1'i Kür Nehri'nin ve %3,1'i de Ural Nehri'nin payına düşmektedir (Gasımov, 2004: 8).

Yakın Çağ'da artan siyasi, sosyal ve ticari ilişkiler sonucunda, Hazar güney ile kuzey arasındaki ticaret ve nakliye açısından kolaylık ve hız kazandırması nedeniyle önemli bir su havzası haline gelmiştir. Güney kısımlarında nakliye ve gemicilik alanında doğal bir engel olmamasına rağmen, kuzey kısmı kışın sert aylarında buzlanması nedeniyle gemicilik ve nakliye bakımından sorunlara neden olmaktadır (Begi, 1386: 2). Kışın sert aylarında Hazar'ın kuzey kısmının tamamı donarak yüzeyi kalın buzlarla kaplanır ve buz kalınlığı Ocak ve Şubat aylarında 70-90 santimetreye kadar ulaşır (Hacızade, 2018: 346).

Sovyetlerin yıkılışının ardından Hazar'a kıyısı olan devletlerin sınır uzunlukları şu şekildedir: Kazakistan 1900 km, Türkmenistan 1647 km, Rusya 1476 km, Azerbaycan 820 km ve İran 657 km olmak üzere toplam 6500 kilometredir.² Hazar Denizi güneyden kuzeye doğru 1204 km uzunluğunda ve eni 220 ile 550 km arasında değişmektedir (Hafezneya, 1398: 5).³ Yaklaşık 200 adaya sahip olan Hazar'ın yüzölçümü 371 bin km²'dir.⁴ En derin kısmı 1025 metre, orta derinliği ise 208 metre olarak bilinmektedir. Rölyefi ve hidrolojik özelliklerine göre Hazar üç bölgeye ayrılır: Kuzey Hazar (derinliği 25 m), Orta Hazar (788 metreye kadar) ve Güney Hazar (1025 m'ye kadar) (Hacızade, 2018: 346). Kuzey ve orta kısmın sınırı Çeçen Adası ve Tyub-Karagan hattı boyunca, orta ve güney sınırı ise Çilov Adası'ndan Kuuli Burnu boyunca uzanmaktadır. Denizde iki derin çökek bulunmaktadır, bunlar Derbent Çökeği (788 m) ve Güney Hazar Çökeği (1025 m) olarak bilinir (Gasımov, 2004: 7-8).⁵

Bilimsel araştırmalara göre Hazar, Üst Miyosen devrine kadar Karadeniz'le bağlantılı olduğu için; Baltık Denizi, Akdeniz ve Azak Denizi ile de bağlantılı olabileceği bilimsel iddialar mevcuttur. Ancak Karadeniz'le bağlantısı kesildikten sonra Hazar, okyanusla da irtibatı kesilerek kapalı deniz şeklini almıştır. Günümüzde ise Hazar, suni kanallar ile Volga Don yoluyla Karadeniz'le ve Volga Baltık su yolu ile Baltık Denizi'yle bağlantı oluşturulmuştur (Hacızade, 2018: 346).

Hazar çevresinde petrolün var olduğu eski zamanlardan beri bilinmektedir. Milattan önce Hazar'ın batısında yer alan Bakü'de petrolün çıktığı ve yerli insanların yanı sıra komşu toplumlar tarafından farklı amaçlarla kullanıldığı bilinmektedir. Daha sonraları buradaki petrol ve onun kullanımıyla ilgili bilgilere 17. yüzyılın meşhur seyyahı Evliya Çelebi de kendi seyahatnamesinde yer vermiştir. Seyahatnamesinin ikinci cildinde Kafkasya ve özel olarak Bakü hakkında bilgi verirken buradaki ticari ilişkilere değinir ve Hazar kıyısında (Bakü'de) yerin altından kendiliğinden çıkan petrolün Osmanlı'dan Hindistan'a kadar olan geniş coğrafyada kullanıldığını yazar. Petrolün yerden çıkararak suyun yüzünde toplandığını yazan Çelebi, onun birçok ülkeye ticaretinin yapıldığını, insanlar tarafından aydınlatma ve diğer farklı

² Denizin seviyesine bağlı olarak onun fiziksel parametreleri değişir. Yaklaşık 4800 km (adalarla birlikte 6000 km) olan Hazar'ın kıyısındaki devletlerin sınır şu şekildedir: Kazakistan 1422, Türkmenistan 1035, Azerbaycan 813, Rusya 747, İran 728 km. (www.gsaz.az).

³ Uzun. 1205 km, eni 195-435 km olarak değişir (Hacızade, 2018: 346).

⁴ Daha çok kıyılarına yakın olup, toplamı yaklaşık 2160 km'dir (Gasımov, 2004: 8-9).

⁵ Su hacmi 76,700 km³ olan Hazar Denizi'nin en derin noktası (1,200 m) Azerbaycan Cumhuriyeti'nin güneyindeki Lenkeran bölgesinde yer almaktadır. En sığ kısmı ise, Volga Nehri'nin döküldüğü alanda yaklaşık 5 metre derinliğe sahiptir. Ortalama derinliği ise 184 metredir (Oğan, 2001: 145).

gereksinimler için istimal olduğuna dair malumatlar verir. Çelebi'nin yazdığına göre Moskoflar (Ruslar) bölgeye gelerek Bakü'den petrol, tuz ve diğer mahsuller alıp kendi memleketlerine götürüyorlardı (Çelebi, 1314: 301-304).

Yakın Çağ'da teknolojinin buluşu ve 20. yüzyıla yaklaştıkça sanayileşmenin gelişmesi, petrolün kullanım amaçlarını değiştirerek küresel sermaye sahipleri ve devletlerarasındaki rekabetin ana faktörlerinden biri haline gelmiştir. Hazar, zengin petrol, doğalgaz ve kimyasal hammaddelerin yataklarına sahiptir ve büyük bir kısmı Kazakistan (ve Bakü) sektöründeki denizin altındadır. Bu alandaki uzmanlar, kıyıdaş devletlerin sahip olduğu petrol ve doğalgaz miktarı açısından rezervlerin yaklaşık yarısının Kazakistan bölgesine düştüğünü tahmin etmektedir. Kazakistan sektörünün daha sığ bölgelerinde, yani 5-10 metre derinlikte, 3,5 milyar ton petrol ve 2 trilyon m³ doğalgaz olduğu tahmin edilmektedir (Meherremov, 2007: 4). Ayrıca, Hazar Denizi'nde toplamda 100 milyar varil petrol rezervi olduğu tahmin edilmekte ve bu, Kuzey Denizi ve Fars Körfezi ile karşılaştırıldığında orta bir gösterge olduğu belirtilmektedir (Hacızade, 2018: 348).

Hazar üzerinden Batı ile Doğu arasındaki ticari ilişkilerin artması, sahil bölgelerinde limanların oluşması ve gelişmesini gerektiren bir etken olmuştur. Deniz çevresinde toplamda 12 liman bulunmaktadır. Bunların en önemlileri Bakü, Aktau, Türkmenbaşı, Heşterhan (Astrahan), Mahaçkale, Atırâu, Bender Enzeli ve Nouşehir (Nevşehir) limanlarıdır. Ancak, sözü edilen limanlar arasında daha geniş kapasiteye sahip olan ve stratejik önemi ile aynı zamanda esas lojistik merkez ve liman şehri olan Bakü'dür (Hacızade, 2018: 348).

Yakın Çağ'da Yeni Jeostratejik Mekân ve Enerji Kaynağı Olarak Hazar Denizi ve Statü Tartışmaları

Sanayileşme ve Küresel Rekabet Döneminde Hazar'ın Önemi: Genel Değerlendirme

19. yüzyıldan başlayarak, Hazar Denizi stratejik ve enerji kaynağı olmanın yanı sıra ticari, lojistik, balıkçılık ve genel olarak ekonomik açıdan önceki dönemlere göre köklü bir şekilde önem kazanmaya başlamıştır. Bölgesel anlamda Türkistan halklarıyla siyasi ve ekonomik ilişkilerin artmasının ardından, Hazar Denizi Çarlık Rusyası için de önemli bir su havzası haline gelmiştir. Rusya'nın güneye doğru genişlemeci politikası Astrahan'ın 1556 yılında Ruslar tarafından işgal edilmesiyle başlasa da Hazar bölgesinin stratejik önemi, 1. Petro'nun hüküm sürdüğü dönemde başlamıştır. 18. yüzyılda İran ve Kafkasya'da iç çekişmelerin yaşandığı bir döneme denk gelmesi nedeniyle, Rusya'nın Hazar bölgesine doğru genişlemesine siyasi ve askerî anlamda ciddi bir engel oluşturmayacak bir ortamın hâkim olduğu söylenebilir. 1. Petro, bu dönemden itibaren sıcak sulara çıkış yolu elde edebilmek için Hazar'da kendi donanmasını kurmaya çalıştı. Aynı yüzyılda İran'da, Safeviler, Afşarlar ve Zendler hüküm sürdükleri dönemlerde kısmi olarak sakinliğin sağlanmasına rağmen, genel olarak kargaşa ve iç savaşların egemen olduğu için uzun süre otoritesini sürdüreceği bir merkezi devlet kurulamamıştı (Demirçi, 1386-1387: 25). Sözü edilen yüzyılın sonunda rakipleri üzerinde askerî üstünlüğü ele geçiren Ağa Muhammed Han Kaçar, İran'da hüküm sürecek merkezi bir devlet kurmayı başarmıştır; ancak önceki hanedanlıklar gibi Hazar Denizi'ne pek ilgi göstermediği görülmektedir.

1. Petro, kendi donanmasını kurabilmek için ilk önce Hazar Denizi'nin keşfini/öğrenilmesini istemiştir. Hazar ve çevresinin öğrenilmesine yönelik çalışmaları, aynı zamanda Ceyhun Nehri bölgesinde bol miktarda altın olduğuna dair bilgiler edinmesiyle ilgilidir. Dolayısıyla asıl amacı askerî stratejik açıdan Hazar'ın öğrenilmesiydi (Hacızade, 2018: 351). Nitekim, Hazar'ın detaylı haritası, ilk defa 1. Petro döneminde onun isteği üzerine hazırlandı ve o dönemde en iyi harita olduğu söylenmektedir. Bölgede hâkimiyetini pekiştirmek için Hazar'ın kuzeyi Astrahan'da 1. Petro tarafından deniz donanması tesis edilmiştir (Begi, 1386: 4). Ancak, Petro'nun bu yöndeki çabalarına rağmen o dönem için Rusya'nın Hazar'da tam egemen güç olması mümkün olmamıştı (Yadigarov, 2018: 25). Bununla birlikte, Petro'nun bölgedeki genişlemeci politikaları yönündeki çalışmaları, 19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Çarlık Rusyası'nın Hazar Denizi'ndeki tek hâkimiyet dönemini başlatmak için sağlam bir temel oluşturmuştur. Hazar Denizi'ndeki tek egemen güç haline gelmesi, Çarlık Rusyası ile Kaçar Türk Devleti arasındaki savaşın ardından yapılan antlaşmalar (Gülistan 1813 ve Türkmençay 1828) sonrasında mümkün olabilmıştır ve bu dönemde Güney Kafkasya ile birlikte Hazar Denizi'nin kontrolü Rusya'nın eline geçmiştir (Begi, 1386: 2). Hazar Denizi'ne ilgi gösteren devletlerden biri de Osmanlı Devleti olmuştur. Bölgenin stratejik açıdan önem arz etmesi ve Rusların 16. yüzyılda Kuzey

Kafkasya'yı işgalini önlemek için Osmanlıların bölgeye ilgisini artırmıştır. Sokullu Mehmet Paşa döneminde Don ve Volga nehirleri arasında bir suni kanal açarak Karadeniz ile Hazar Denizi'nin birleştirilmesi planlanmıştır. Ancak bu plan, 1569'da Volga kıyılarında gerçekleştirilen askerî yürüyüşün başarısızlıkla sonuçlanması üzerine akim kalmıştır (Hacızade, 2018: 351).

Hazar-Karadeniz havzası ve Güney Kafkasya, 18. yüzyılın sonundan 19. yüzyılın başlarına kadar Rusya ve Osmanlı Devletleri, 20. yüzyılın başlarından itibaren ise Avrupa büyük güçleri ve ABD'nin, Sovyetlerin dağılmasından sonra da küresel dünyanın dikkatini çeken bir bölgedir. Bu bölgeyi önemli kılan etkenlerin başında, modern dünyada sanayileşmenin ortaya çıkması sonrası sanayileşme ve makineleşmenin hız kazanmasıyla doğal olarak enerjiye olan gereksinimin her geçen gün artmasıydı. Ayrıca bölgeyi, jeopolitik rekabet mekânı haline getiren faktörler arasında kıtalararası bağlantı ve güzergâh rolünü de üstlenmiş olmasındadır (Hasanov, 2016: 10). Hazar Denizi'nde ticari faaliyetler için buharlı gemilerin kullanımı 19. yüzyılın ortalarına kadar devam etti. Ancak petrolün enerji kaynağı olarak kullanımının artmasıyla, buharlı gemiler yerine dizel motorlu gemiler kullanılmaya başlandı. Gerçi buharlı gemiler Hazar'da 1840'larda kullanılmaya başlasa da 1860'lı yıllardan itibaren dizel motorlu gemiler (daha) yaygın hale geldi. Bu nedenle Bakü'de üretilen petrolün değeri arttıkça bölge, sanayi ve teknoloji merkezlerinin, küresel şirketlerin ve devletlerin yatırımları için cazip bir hale geldi (Begi, 1386: 3).

Daha önce de belirtildiği gibi, Bakü'de çıkarılan petrol Osmanlı'dan Hindistan'a kadar geniş bir coğrafyada kullanılıyordu. Hazar Denizi'nin kıyısında (Bibiheybet'te), Rus Nikolay İvanoviç Voskoboynikov başkanlığında 1846'dan itibaren ilk kez mekanik yöntemle petrol kuyusu açılmıştır (Hacızade, 2018: 72). İlk başlarda buradaki kuyulardan el ile çıkarılan petrol, 1870'li yıllarda Kafkasya'ya buharlı burgunun getirilmesiyle yeni bir döneme geçilmiştir. Bu durum, petrolün hem çıkarılması noktasındaki kolaylık hem de üretiminin artması açısından önemli bir etken olmuştur. Ayrıca petrol üretiminin artması, Batılı emperyalist şirketlerin bölgedeki zengin petrol rezervlerinin varlığına ilgi duymalarına sebebiyet vermiştir (Mosley, 1365: 40).

Petrol arama çalışmalarının artmasıyla birlikte petrolün sanayileşme ile eşzamanlı olarak değer kazanması Çarlık hükümetinin dikkatini çekmiştir. Petersburg hükümeti, bölgenin büyük bir kısmına el koyarak petrol sahalarını devletleştirme kararı almış ve bu alanları ihaleye çıkararak en yüksek teklifi verene satmayı başlatmıştır. Bu arada, sözü edilen ihalelerde en büyük alıcılar ilk başta zengin İstanbul, Batum ve Tiflis Ermenileriyle yerli Azerbaycan Türkleriydi. İlk defa İsveçli Robert Nobel'in bölgeye gelerek durumu yakından gözlemlemesiyle, kendi yatırım sermayesini buraya akıtma kararı aldı. Nobel kardeşlerinin buradaki yatırımları, Batılı diğer şirketlerin Hazar'ın batı kıyısındaki zengin petrol rezervlerinden haberdar olmalarına ve bölgeye gelmelerine öncülük etti. R. Nobel, bir parça toprak satın aldıktan sonra 1874'te petrol kuyusu kazarak Bakü'nün en büyük petrol kuyusu ve rafinerisine sahip olmuştur. İngilizler, Nobelleri takip ederek bölgeye gelmiş, toprak sahaları alarak petrol ve petrol sanayisine büyük yatırımlar yapmışlardır (Mosley, 1365: 41; Harunoğulları, 2016: 403). Bu bağlamda, 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başları "kerosen devri" olarak adlandırılmaktadır. Böyle tanımlanması, petrolden elde edilen kerosenin birçok alanda önemli bir madde olarak kullanılması ve ışığın kaynağı olarak görülmesi nedeniyle ilişkilidir (Hacızade, 2018: 72).

Nobel kardeşleriyle Rothschildler gibi iki önemli şirketin bölgeye gelişinin ardından petrolün üretimi ve ticareti gelişmeye başlamıştır. İlk defa modern makinelerle petrol üretimi gerçekleştirenler yine bu şirketlerdi. Kendi rafinelerini kurmalarının yanı sıra petrol taşımacılığı için gerekli tankerlerin imalatı, boru hattı projeleri ve bununla birlikte (özellikle ikinciler) petrolün Avrupa'da pazarlanması için önemli sermaye yatırımlarında bulunmuşlardır. Hollanda'nın Shell şirketi ile diğer uluslararası şirketlerin Bakü'ye gelerek burada büyük sermaye yatırımları yapmaları, diğer yerli ve yabancı şirketlerle rekabet içine girmelerine sebep olmuştur (Harunoğulları, 2016: 403). Yerli ve yabancı sermayedarların petrol alanında yaptığı yatırımlar sayesinde Bakü o dönemlerde dünyanın soylu/aristokrat şehirlerinden biri haline gelmiştir (Mosley, 1365: 44). Ancak petrolün üretiminin artmasıyla birlikte uzun mesafelere taşınması problemi ortaya çıkmıştı. İlk defa Rus mühendis Vladimir Şukhov başkanlığında 1896-1906 yılları arasında, petrol ürünü olan keroseni uzak mesafelere taşımak için Bakü ile Batum'u birbirine bağlayan, 833 km uzunluğunda petrol boru hattı inşa edildi. Boru hattı 1907'de kullanıma açılmış ve 1930'dan sonra ham petrolün nakli için kullanılmaya başlanmıştır (Hacızade, 2018: 73).

Rothschild kardeşlerinin Bakü'ye gelerek imtiyaz almaları sonrası, burada üretilen petrolün daha kolay, hızlı ve ucuz bir şekilde taşınması için Bakü ile Batum arasında demiryolu planını gerçekleştirdiler ve Hazar Denizi'ni Karadeniz'e bağladılar. Bakü'den taşınacak petrolün Batum üzerinden Karadeniz'e ve oradan Türk Boğazlarından geçerek Rothschildlerin İtalya'daki rafinerisine taşınması hedefleniyordu. Bakü ile Batum arasındaki demiryolu yılda on milyon ton petrol taşıyordu (Mosley, 1365: 46-47). Bakü petrol üretimi 1890'da 226,000,000 pud⁶ iken 1900'de 631,000,000 pud'a yükseldi; ancak hala büyük bir miktarı Rusya'da kullanılıyordu. Ayrıca, Hazar Denizi'nde bulunan gemiler aracılığıyla Bakü petroleri Rusya'nın diğer iç bölgelerine de taşınıyordu (Begi, 1386: 3).

Petrol üretimindeki her geçen gün artış, taşımacılıktaki yenilenme ve alternatif nakliye yollarına duyulan gereksinimi de beraberinde getirmekteydi. Demiryolu ve boru hattının yanı sıra üretilen petrol ve petrol ürünlerinin Rusya ve Avrupa'ya taşınması için denizde kullanılacak tankerlere ihtiyaç artmıştır. Dolayısıyla dünyada ilk defa 250 tonluk tanker 1878'de Hazar'da faaliyete başlamıştır. 1900 yılına gelindiğinde, Bakü limanı dünyanın en büyük kuru yük, petrol ürünleri ve aynı zamanda yolcu taşımacılığında ilk sıralarında yer almaktaydı. Buradaki gemilerin büyük bir kısmının Ruslara ait olduğu bilinmektedir; zira 1861 yılında Hazar'da faaliyette bulunan yolcu ve yük gemilerinin %72,5'i (296 adet) Rusya gemileriydi. 19. yüzyılın sonlarında sadece deniz yoluyla 350 milyon pud'dan fazla petrol ürünü dışıttatı yapılmaktaydı (Hacıade, 2018: 73).

Ortadoğu'da ilk petrol imtiyaz sahipleri Bakü Hazar sahillerinde Ermenilerle Tatarlar (Azerbaycan Türkleri) idi. Mosley'nin de yazmış olduğu gibi, bu dönemde Avrupa'nın yarısının yanacak ihtiyacını Bakü petroleri karşılamaktaydı. Bakü petroleri, Standart Oil şirketinin dünyadaki parafin pazarındaki hegemonyasına büyük darbe vurmuştu (Mosley, 2010: 39; Hacıade, 2018: 74). 1880'li yıllarda Bakü'de üretilen petrol, ABD'nin ürettiği petrolün üçte biri kadarını üretirken, 1900 yılına gelindiğinde dünya petrol üretiminin yarısına tekabül etmekteydi (Mirheydar, 2001: 61; Oğan, 2001: 146). Sanayileşmeyle birlikte petrol sanayisinin gelişmesi, kısa sürede işçi sınıfının oluşumu için ortamın hazırlanmasına sebep olmuştur. Petrol (ve petrol sanayisi) şirketlerinin sayısındaki artış, eşzamanlı olarak işçi sayısının artmasına neden olmuş ve aynı zamanda bu işçiler, yoğun olarak çalıştıkları Bakü'de kötü muamelelere ve daha ağır koşullarda çalıştırılmalarına maruz kalmışlardır. İşçilerin zorlu çalışma koşullarından kaynaklanan grevlerin ve arbedelerin zaman zaman meydana gelmesi kaçınılmazdı. Sonuç olarak, bu tür olaylar kısa sürede bir işçi sınıfının örgütlenmesiyle sonuçlanmıştır. Mosley'in ifadesiyle, bu işçi sınıfı "Rusya'nın devrim tohumlarını" atmıştır (Mosley, 1365: 39; Hacıade, 2018: 74).

Bölgedeki durumun bu şekilde devam etmesiyle birlikte, Birinci Dünya Savaşı'na doğru, bölge hem siyasi, stratejik, ekonomik hem de enerji kaynağı açısından giderek daha fazla önem kazanmış ve küresel güçlerin işgal hedefi haline gelmiştir.

Birinci Dünya Savaşı'na doğru giden süreçte emperyalist devletlerin güçlü bir şekilde silahlanmaları, onları dünyanın yeni paylaşım mücadelesine sürüklemiş olmasıyla büyük savaşın patlak vermesini beraberinde getirmiştir. Bu dönemde büyük devletler savaşı sürdürebilmeleri için yeni enerji kaynağı olan petrol yataklarının bulunduğu bölgeleri kendilerinin asıl hedeflerinden biri haline getiriyorlar. Hazar Denizi'nin batı kıyılarında yerleşen Bakü'nün petrol yatakları, ister itilaf devletleri isterse de ittifak devletleri tarafınca ele geçirilmeye çalışılıyordu. Ayrıca ittifakı oluşturanlardan biri Osmanlı Devleti, Hazar üzerinden Türkistan'a uzanarak hem denizin batı ve hem de doğu kısmındaki Türklerle bağlantı kurma çabasıydı. Osmanlı Devleti'nin Hazar ötesi bölgeye verdiği önemin siyasi stratejik hedeflerinden bir diğeri, savaş sırasında büyük gereksinim duyulan ham madde kaynaklarına sahip olan Türkistan coğrafyasının da (Hazar'ın batısındaki bölgeler gibi) zenginliği idi. Türkistan'da üretilerek ihraç edilen pamuk, savaş ülkeleri için önemli bir hammaddeydi. İttifak devletlerinin Türkistan'a önem verme nedenleri sadece buyla sınırlı değildi, İngiliz sömürgesi olan Hindistan'a ulaşabilmek ve Çin ile Batı arasındaki deniz ve karadaki ana yolu kontrolde tutmak da askeri stratejik hedeflerdi. Diğer yandan Hazar Denizi üzerinden, İran ve Ortadoğu'da hâkim olan İngilizleri bu bölgelerde sıkıştırmak, Alman ve ittifak devletlerinin hedefiydi. Bunun yanı sıra Hazar petrolünün geçtiği transit yol veya başka bir ifadeyle Karadeniz ile Hazar Denizi arasında bağlantı yaratan stratejik bölge konumundaki Güney Kafkasya'yı, özellikle Azerbaycan ve Gürcistan'ı kontrolde tutmak da

⁶ Eski ağırlık birimi. 1 Pud (veya Fut) 16.38 kg.a eşdeğerdir.

hedefler arasındaydı. Bakü-Batum limanları ve bu iki liman arasındaki demiryolu hattı, stratejik ve ekonomik açıdan hem Birinci Dünya Savaşı hem de İkinci Dünya Savaşı sırasında önemli bir bölge olarak görülmekteydi. Burası, iki deniz arasında bağlantı kurulabilecek tek yol olmakla birlikte, Bakü petrolünün taşınması için uygun bir bölge konumundaydı. Bilinmesi gereken diğer bir husus da Birinci Dünya Savaşı yıllarında Bakü petrollerine yatırılmış sermayenin %60'ının İngilizlere ait olduğudur (Aliyev, 2018: 12). Bu nedenle, zengin enerji kaynaklarının İtilaf Devletleri'nin kontrolünde olması, onların bir adım önde olmalarına olanak sağlıyordu. Nitekim, her iki dünya savaşında da Alman ordusunun Hazar petrollerine güvenli bir şekilde erişme noktasındaki başarısızlığı, onların yenilmesinde etkili olmuştur (Harunoğulları, 2016: 404).

Bolşeviklerin iktidara gelmesiyle birlikte, özel mülkiyetler devletleştirilerek Hazar petroleri uluslararası şirketlere kapatılmış ve bu durum 1918-1921 yılları arasında Batılı şirketlerin ülkeden ayrılmasına neden olmuştur. Böylece, buradaki tüm petrol kaynakları devletin kontrolüne geçmiştir (Harunoğulları, 2016: 404).

1917'deki devrim sırasında Bolşevikler emperyalist savaflara bayrak kaldırdıklarını ilan ederek "Türk Boğazları'nı istemiyoruz" sloganını benimsediler ve bu durum, Ekim ve Kasım aylarında Kafkasya'da Rus ordusunun sıralarında düzensizliği artırarak savaş cephesinden kaçışları artırdı. Bu gelişmeler, bir yandan İngilizler için iç açıcı olmadı. Diğer yandan ise Güney Kafkasya gibi ekonomik, stratejik ve güvenlik açısından önemli bir bölgenin Osmanlı Türklerinin kontrolüne geçmesi olasılığı İngilizler açısından endişe verici duruma neden olduğu gerçeğiydi. Bu dönemde, Alman ve Avusturya ordusunun petrol yetmezliği, askerî ilerlemeyi yavaşlatmıştı ve bu nedenle Almanlarla Osmanlıların Gürcistan üzerinden Bakü'nün petrol kaynaklarına ve petrol güzergahına doğru ilerleme planları vardı. Aslında Bakü'nün petrol kaynakları üzerinde kontrolü sağlamaları, merkezî devletlerin askerî ilerleyişlerinin yanı sıra, yıllarca Bakü petrolüne bağımlı olan Rusya'yı da baskı altına alabilmeleri için bir araç olabilirdi (Begi, 1386: 27-28).

Kafkasya, Almanlar ve Osmanlılar için sadece bir enerji kaynağı ya da bölgedeki hammaddelere sahip olma anlamını taşımamaktaydı, aynı zamanda stratejik bir güvenlik ve askerî strateji açısından da önemli bir jeostratejik bölgeydi. Kafkasya'nın kontrolü, Hazar ve İran üzerinden Türkistan'a, Afganistan ve Hindistan'a kadar olan ulaşım yollarını kendi ellerinde bulundurma fırsatını sağlayacakları anlamına geliyordu. Fars (Basra) Körfezi'ne çıkışa elverişli olan yolu açmakla hem İngiltere'ye tehdit oluşturacaklar hem de Rusya'yı güneyden bloke etmeyi kolaylaştıracaklardı (Begi, 1386: 28). Bu anlamda, İngilizler açısından Kafkasya ve Hazar Denizi üzerindeki kontrolün kaybedilmesi, Hindistan'daki çıkarlarını tehlikeye atmakla kalmayacak, aynı zamanda savaşın seyrini değiştirme olasılığını da taşıyacaktı. Dönemin İngiliz generali ve bölgede bulunmuş olan L. Dunsterville, kendi hatırasında Hazar Denizi çevresi ve Hazar ile Karadeniz arasındaki petrol boruları ve demiryollarının önemine dikkat çekmişti.⁷ Ona göre, Bakü'nün işgaliyle birlikte Kafkasya ve Hazar çevresindeki demiryollarının da kontrolü mümkün olabilecekti. Bu bölgedeki enerji kaynaklarına sahip olmak, aynı zamanda Bakü ile Batum arasındaki bölgenin kontrolünü sağlama imkânı veriyordu. Buradaki kaynakların kontrolü, ticari güzergâhlara, ürün ve hammadde sevkiyatlarına nezaret etme gücü kazandırmakla kalmıyor, aynı zamanda Afganistan ve Türkistan'a ulaşımı daha da kolaylaştırıyordu (Dunsterville, 195). Savaş dönemi Fransa eski başbakanı, 15 Aralık 1918'de ABD başkanı Wilson'a yazdığı mektupta, "...müttefik güçler, savaşı kaybetmek istemiyorsa Fransa'nın, Almanya'nın tehlikeli saldırıları zamanında petrole sahip olması gerektiğini, zira bir damla petrol, bir damla insan kanına eşdeğer olduğunu" hatırlatmıştı. Ayrıca Lord Curzon, "İtilaf bloğunun savaşı kazanmasının yalnızca petrol sayesinde mümkün olduğunu" ifade etmiştir (Mosley, 1365: 14).

Hazar'ın Hukuki Statüsünün Tarihsel Arka Planı

Hazar'da egemenlik meselesi, 1. Petro zamanından beri İran'la yapılan ikili anlaşmalarla çözüme kavuşturulmaktaydı. Sankt-Peterburg (1723), Reşt (1731), Gülistan (1813) ve Türkmençay (1828) antlaşmalarıyla düzenlenmiştir (Hacızade, 2018: 352). Ancak bu antlaşmalarda "Hazar'ın hukuki statüsü" diye bir kavram/anlayış söz konusu değildi. İlk antlaşmalarla birlikte Rusya, Hazar Denizi'nde büyük imtiyazlar elde etmişti (veya Rusya, askerî gücüne dayanarak bu imtiyazları almıştı), son iki

⁷ O zamanlar Hazar Denizi'nden çıkarılan petrol, özel boru hatları aracılığıyla Bakü'den Batum'a ve oradan deniz yoluyla Avrupa ülkelerine taşınıyordu.

antlaşmayla ise Hazar Denizi artık Rusya'nın iç su havzası haline gelmişti. Son antlaşmalar sonucunda (1813, 1828), Hazar Denizi'nde askerî donanma bulundurma hakkı sadece Çarlık Rusya'ya tanınmıştı (Hacızade, 2018: 352). 1732 Reşt Antlaşması ile Rusya, 1722 ve 1723 yıllarındaki savaş sonrasında işgal ettiği Hazar'ın güneyindeki toprakları geri vererek karşılığında kendi gemilerinin Hazar Denizi'nde serbestçe dolaşımını ve İran ile sınırsız ticari ilişkileri sürdürme hakkını elde etmiştir (Hasanov, 2016: 39). Dolayısıyla Hazar Denizi'nin hukuki statüsüne ilişkin tartışmalar ve oradaki rejimin düzenlemesiyle ilgili sözleşmelerin yaklaşık 300 yıllık bir tarihi bulunmaktadır.

Hazar Denizi'nin İran (Kaçar Devleti) ve Rusya arasında ilk paylaşımı 1881 yılında onun iki devlet için hudutlara ayrılmasıyla gerçekleşti. Bu anlaşma ile Hasankulu (Türkmenistan) ve Astara (Azerbaycan) arasındaki çizgi, iki ülke arasındaki sınır olarak kabul edildi. Ancak, İran bu anlaşma ile Hazar Denizi'nin kuzeyindeki tahmini bölgeye geçme hakkını kaybetti ve nüfuz alanı sadece denizin güneyindeki dar bir alana sınırlandı. Anlaşma, iki ülkenin Hazar Denizi üzerindeki egemenliğini tanımlasa da tam hukuki statüsünü belirlemedi. Anlaşmada Hazar Denizi'nde gemi trafiğine ilişkin düzenlemeler yer alıyordu; ancak statü ile ilgili bazı hususları kendinde ihtiva etmiş olsa dahi henüz netlik kazanmamıştı (Gasımlı, 2015: 369).

Hazar'ın topografik özellikleri az bilinmesi nedeniyle, Sovyet döneminde İ.M. Gubkin (1871-1939) gibi bilim insanları jeolojik ve topografik açıdan araştırmalar yapmaya başlamışlardır (Hacızade, 2018: 351). Onun hukuki statüsünün belirlenmesi için atılan adımlar, Bolşeviklerin iktidara gelmesiyle İran ve Rusya⁸ arasında 26 Şubat 1921'de Moskova'da imzalanan bir sözleşmeyle başlamıştır. Daha sonra 1935'te "ticaret, denizcilik ve yerleşim hakkında" yeniden bir anlaşma imzalanmış ve Hazar, Sovyet ve İran denizi olarak tanımlanmakla Rusya'nın iç su havzası statüsünden çıkarılmıştır (Hacızade, 2018: 353).

İran'la Sovyet Rusyası arasında 1921'de imzalanan dostluk anlaşması, ikili ilişkilerde normalleşmenin başlangıcı oldu. Hazar Denizi'nde İran'a ortak kullanım hakkı tanınırken, denizin güneydoğusunda yer alan Aşurade Adası da İran'a geri verildi. Söz konusu anlaşmanın 11. maddesi uyarınca, İran kendi bayrağı altında Hazar'da askerî donanma bulundurma hakkını da elde etti (Begi, 1386: 238). İran'ın Hazar'da donanma bulundurmasını engelleyen Türkmençay Antlaşması'nın 8. maddesi, 24 Ocak 1922'de İran Meclisi tarafından onaylanan bahsi geçen anlaşmayla yürürlükten kaldırıldı (Meherremov, 2007: 17). 1921 yılında imzalanan ve daha sonraki 25 Mart 1940 anlaşmaları ile Hazar Denizi'nde sadece Rusya ve İran kendi gemilerini bulundurup balıkçılık yapabiliyordu. Sovyetler, her ne kadar İran ile ortak ve eşit hakka sahip olduklarını belirtmeğe çalışmış olsalar da sözü edilen sözleşmelerde Hazar'daki SSCB'nin payı %86, İran'ın ise %14 olarak belirlenmiştir (Hasanov, 2016: 41). Sözleşmenin 3. maddesi, 1881'de (Ahal Antlaşması) sınır komisyonu tarafından belirlenen sınır hattı yeniden kabul edilerek onaylanmıştır (Hacızade, 2018: 353).

Sovyetler zamanında, İran ile Rusya'nın Hazar Denizi'ndeki hudutları net ve resmî olarak tayin edilmediğinden belirsizliğini sürdürdüğü gerçek bir durumdur. İki ülke arasında 1954 yılında "sınırların düzenlenmesiyle ilgili anlaşma" yapıldı ve denizin her iki tarafındaki sınırlar ve bu sınırların uzandığı çizgi esas alınarak tahmini sınırlar belirlendi; ancak denizin kendisi için sınırlar belirlenmediği için statü konusu kendi sorunsallığını sürdürmüştü. En son olarak 1982'de Sovyetler, "SSCB'nin devlet hududu hakkında kanun"da İran ile olan sınırları yeniden Astara ve Hasankulu hattı boyunca belirledi ve bu, Sovyet haritasında da resmîyet kazandı (Hacızade, 2018: 353). Ancak İran ile SSCB arasındaki tüm bu anlaşmalar, denizin hukuki statüsüne ilişkin net bir çözüm getirmediği gibi, denizin yatağı, yüzeyi ve kaynaklarının kullanımına ilişkin sınırları da net bir şekilde belirlememiştir.

Sovyetlerin Dağılması ve Kıyıdaş Türk Cumhuriyetlerinin Yeniden Bağımsızlık Kazanmasıyla Hazar'ın Değişen Statükosu

Bağımsızlık Sonrası Bölgede Başlayan Rekabet ve Küresel Yatırımcılar: Genel Değerlendirme

1991 yılında Hazar çevresindeki Türk Cumhuriyetlerinin Sovyetlerden ayrılarak bağımsızlıklarını kazanmaları, Hazar üzerindeki ve oradaki enerji kaynaklarının işletilmesi konusundaki meseleleri

⁸ Aralık 1922'ye kadar Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti (RSFSC) olarak bilinirken, bu tarihten sonra SSCB olarak adlandırılmıştır.

yeniden tartışmaya açtı. Azerbaycan'ın 1994 yılında gerçekleştirdiği Asrın Mukavelesi, Sovyetlerin dağılmasının ardından devam eden Hazar'a dair sorunları daha da körükleyecekti. Güneyde İran, kuzeyde ise Rusya, yeni bağımsızlıklarını kazanmış Azerbaycan ve Kazakistan üzerinde baskılarını devam ettirmeye başladılar. Batılı devletlerin bölgedeki enerji kaynaklarına ilgisi arttıkça, İran ve Rusya, bu devletlerin bölgede yer edinmesini engellemek için statü meselesini daha da abarttılar. İngiliz Devleti'ne, Hazar'ın hukuki statüsünün halledilmediği sürece burada enerji yatırımlarının doğru olmadığını bildirmiştir (Rusya Dışişleri Bakanlığı). Ancak belirtilmesi gereken bir husus da şu ki 1993 yılından itibaren Kazakistan ve Azerbaycan, Hazar Denizi'nin mineral kaynaklarının dağılımı konusunda ortak tutum sergilediler. Bu iki ülkenin diplomatik manevraları, Rusya ve İran şirketlerini Hazar'daki enerji kaynaklarının işletilmesi noktasında hissedar yaparak, güney ve kuzey taraftan gelen baskılardan kısmen rahatlamalarına yardımcı oldu (Hacızade, 2018: 355). Azerbaycan ve Kazakistan, bağımsızlıktan sonra birçok konuda birbirlerini desteklemişlerdir ve bu anlamda Kazakistan, 1993'ten beri Azerbaycan'ın en yakın müttefiki olarak tutumunu belli etmiştir (Hasanov, 2016: 70).

Hazar bölgesi, Sovyetlerin dağılmasından sonra ABD başta olmak üzere birçok devletin jeopolitik ve enerji politikalarının bir parçası haline geldi. İki kutuplu dünyadan tek kutuplu dünyaya geçiş sonrası, Hazar çevresindeki bağımsızlıklarını yeniden kazanan cumhuriyetler, Rusya ve İran gibi komşu devletlerin dışında, onların karşı rakipleri konumunda bulunan bölgesel ve küresel devletlerin, özellikle Batılı devletlerin dikkatini çekmiştir. Bu bağlamda Güney Kafkasya'nın Hazar bölgesinin bir parçası olması nedeniyle, ABD, Avrupa devletleri ve Türkiye Cumhuriyeti de bölgeye yönelik politikalar geliştirmeye başladılar. Bu politikalar, enerji kaynakları üzerinden değerlendirilebilir. Hazar'dan bağımsız ve oradaki enerji ve stratejik durumu göz ardı ederek Güney Kafkasya ve Hazar bölgesiyle ilgili herhangi bir politika geliştirdiklerini düşünmek olanaksızdır (Nesibov, 2006: 24).

Sovyetlerin çöküşü sonrası bölgede sorun oluşturan meselelerden biri, bir taraftan buradaki petrol ve doğalgazın çıkarılması ve işletilmesine dair sorunlar teşkil ederken, diğer yandan enerji hatlarının daha uygun maliyetle ve en güvenli güzergahlardan geçerek uluslararası pazara çıkarılmasıydı. Dolayısıyla, taşınacak enerjinin güvenli bir şekilde küresel piyasaya ulaşabilmesi, enerji boru hatlarının geçeceği güzergahlar üzerinde de güçlü bölgesel rekabeti oluşturmuştur (Harunoğulları, 2016: 404). Hazar ülkelerinin yeniden bağımsızlıklarını kazanmaları sonrasında, kendi petrol ve doğalgaz kaynaklarını denizden çıkararak dünya piyasasına sunabilmeleri için ihtiyaç duydukları yeni teknolojik ve finansal desteğin önemi büyüktü. Bu imkana, rakip istemeyen Rusya ve İran gibi devletler bile sahip değillerdi. Batı, Japonya ve Çin gibi ülkeler ve uluslararası finans kurumları yeni bağımsız Hazar bölgesi ülkelerine yatırım yapmak için bu ülkelerin bağımsız ve liberal politika izleyebilmeleri, sosyal ve siyasi güvenliğin teminatını isteyerek buradan çıkarılacak petrol ve doğalgazın serbest şekilde dünya piyasasına transitinin garantörlüğünü talep etmekteydiler (Hasanov, 2016: 21). Sovyetler Birliği'nin çöküşüne hazırlıksız yakalanan ve bu bölgedeki fırsatları değerlendirmek konusunda çekingen davranan ülkelerden biri Türkiye oldu. Türkiye, bağımsızlığını kazanan Türk Cumhuriyetlerini ilk tanıyan ülke olmasına rağmen Hazar bölgesi hakkında yeterli bilgiye sahip değildi. Ayrıca, bölge politikasını oluşturacak kurumlar ve personel eksikliği de mevcuttu (Gökçe, 2017: 276).

E. Elçibey başkanlığında Azerbaycan Cumhuriyeti, kıyıdaş ülkeler arasında uluslararası enerji projelerini ilk defa hazırlayıp sunan ülke olmuştur. 1992-1993 yıllarında ABD ve Avrupa şirketleriyle ortak projeler geliştirmeye çalışan Azerbaycan, kendi jeoekonomik ve jeostratejik plan ve niyetlerini açıklamaktaydı. Ancak bu politikalar, Hazar çevresindeki nüfuzunu kaybetmek istemeyen Rusya ve İran gibi devletlerin itirazlarına sebebiyet vermiştir. Bu nedenle, bu iki devlet Azerbaycan'ın gerçekleştirmek istediği projelere engel olmak için yeni öneriler ileri sürmeye başladılar. Bu tekliflerin tehlikeli olanı, Hazar'ın hukuki statüsünün yeniden gözden geçirilmesi meselesiydi. Rusya ve İran, ABD ve Batı ülkelerinin bölgede nüfuz kazanmasını engellemek adına yapılan girişimlerle bölgesel gerginliği tırmandırıyordu (Hasanov, 2016: 47). Bill Clinton, 1993'te ABD başkanlığına geldikten bir yıl sonra Hazar ile ilgili özel bir çalışma grubu oluşturdu. Bu grup, devlet dairelerinden, ticaret bakanlığından, enerji bakanlığından, merkezi istihbarat ajansından ve millî güvenlik şurasından temsilciler içeriyordu ve istihbarat şurası bu gruba başkanlık etmekteydi (Nesibov, 2006: 31; Meherremov, 2007: 14).

Hazar ile ilgili ortaya çıkan sorun, aynı zamanda Rusya'nın kendisini Sovyetler Birliği'nin yegâne varisi olarak görmesi ve yeni bağımsız cumhuriyetlerin bağımsız dış politika izlemelerini kabullenememesiyle ilgilidir. Bu durum, bölgesel nüfuzunu etkileyecek bağımsız dış ve enerji

politikalarıyla ilgili adımlar atan yeni cumhuriyetler tarafından tetiklenmiştir. Rusya, 21 Aralık 1991 tarihinde imzalanan “BDT'nin (MDB) kurulması” ve “SSCB'nin yükümlülüklerinin yerine getirilmesi” anlaşmasında kendisini SSCB'nin yegâne varisi olduğuna ilişkin bir maddeye yer vererek bu durumu kısmen kontrol altına almıştır. Bu, bağımsızlıklarını kazanan cumhuriyetlerin Hazar Denizi'nde projeler yürütmelerine engel olma yönünde bir diğer sorunu teşkil etmekteydi. Rusya, SSCB'nin İran'la 1921-1940 yılları arasında imzaladığı anlaşmaları hatırlatarak, Hazar Denizi'nde herhangi bir girişimde bulunmak isteyen yeni cumhuriyetlerin mutlaka önce Rusya ve İran'ın rızasını almalarının gerektiği şartını ileri sürüyordu (Hasanov, 2016: 48).

Bu dönemde Azerbaycan'da siyasi istikrarsızlık durumu sürmekteydi. Sovyetlerin son yıllarında başlayan özgürlük hareketi, bağımsızlık sonrası iç çekişmeleri de beraberinde getirdi ve Ermenistan'ın saldırıları ile de iki ülke arasında patlak veren savaşla devam etti. İlk cumhurbaşkanı A. Mütellibov'un yerine seçilen cumhurbaşkanı E. Elçibey döneminde iç ve dış politikadaki durum daha da düzensiz ve dengesiz hale geldi. Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki tarihsel arka planı olan anlaşmazlık ve çekişmeler, (doğal akışı dışında) yapay şekilde (de) kışkırtılarak iki ülke arasındaki savaşı tetikleyecek kadar körüklenmeye çalışılıyordu. Baskılara rağmen geri adım atmayan E. Elçibey, enerji politikalarını Türkiye ile birlikte yürütme planlarını devam ettirerek Bakü petrolünün Ceyhan'a aktarılması için 1993 Mart ayında anlaşmaya varır. Ancak Gence şehrinde Suret Hüseyinov'un başkaldırısı, gidişatın farklı bir yönde ilerlemesine sebep olmuştur. Bu başkaldırının ardından ülkede istikrarsızlık artmış, yönetimdeki sorunlar nedeniyle Nahçıvan'dan Azerbaycan'a çağrılan Haydar Aliyev'in yönetimi devralması sağlanmıştır (Gökçe, 2017: 276).

Haydar Aliyev döneminde, Azerbaycan Cumhuriyeti petrol ve doğalgaz çalışmaları için Batılı büyük petrol şirketleriyle müzakerelerini sürdürerek anlaşmalara imza atmaya devam etti. E. Elçibey döneminde, Batılı şirketler Azerbaycan ile yürüttükleri müzakere ve anlaşmalarda Ruslar dışlanmıştı. Ancak Elçibey dönemi sonrasında durum değişti. Elçibey, Batı'ya Türkiye üzerinden çıkış sağlamak ve Rusya ile güney komşusunu görmezden gelerek Türkiye aracılığıyla küresel piyasaya adım atmayı tercih etti. Ancak bu girişim Elçibey'in hakimiyetini kaybetmesine mâl oldu. E. Elçibey döneminin sonlarında hakimiyet boşluğunun ülkede doğurduğu kargaşa ortamında yönetime gelen H. Aliyev, bölgedeki devletlerin baskı ve tehlikelerini göz ardı etmeden daha dengeli bir politika izlemeye çalışarak gerçek güçleri daha iyi anlayabilmiştir. Bu sayede benzer bir akıbete maruz kalmamış ve aynı zamanda Rusya ve İran'a güven vermek adına bu iki devletle ilişkileri normalleştirmeye çalışmıştır. H. Aliyev, Azerbaycan enerjisini küresel piyasaya çıkarmak için Rusya ve İran'ı görmezden gelmenin mevcut durumda uygun olmadığını biliyordu. Bu nedenle, kendi millî petrol şirketi ARDNŞ'in hisselerinden Rusya'nın Lukoil şirketine %10'luk pay vererek Rusya'yı razı etmeye çalışmıştır (Oğan, 2001: 156).

Kuzey komşusu İran'ın bölgedeki endişelerinin temel nedenlerine baktığımızda, daha çok jeopolitik ve jeostratejik öncelikleri olduğunu söylemek yerinde olacaktır. İran'ın en çok önem verdiği meselelerden biri Hazar Denizi'ndeki kıyıdaş ve trans-bölgesel devletlerin buradaki askerî yapılanmalarından kaynaklanan korkusudur (Hafezneya, 2019: 19). Rusya'nın hegemonyasının yanı sıra ABD veya diğer trans-bölgesel devletlerin, özellikle yeni kurulan cumhuriyetler aracılığıyla burada askerî yapılanmaları İran'ı endişelendiriyordu. Başka bir trans-bölgesel devlet olan Çin de bu bölgede büyük yatırımlar yaparak hem jeopolitik ve stratejik önem kazanma peşindeydi hem de kendi enerji kaynaklarını çeşitlendirme yolunda önemli adımlar atıyordu (Hafezneya, 2019: 20). Bu açıdan değerlendirildiğinde, İran'ın Azerbaycan'a itirazı sadece Hazar'daki petrol arayışlarına yönelik bir itiraz olarak görülmemeli, belki burada bölge dışı, Batılı şirketlerin artan nüfuzunu da kabullenememesi etkili olmuştur. Nitekim, İran 2001 yılının Ağustos'unda⁹ Alov ve Şerg petrol yatakları bölgesinde jeolojik araştırmalar yapan Azerbaycan gemisine silahlı zor kullanmaya çalışmıştır (Meherremov, 2007: 47).¹⁰ İran'ın bu tutumu, Hazar'daki çalışmalar, Batılı şirketlerin artan nüfuzu ve İran'a buradaki hisselerden istediği pay verilmemesinden kaynaklanmaktaydı bir bakıma ve bu da ikili ilişkilerde krizi daha da tırmandırmıştır.

⁹ 23 Temmuz (Oğan, 2001: 144).

¹⁰ Azerbaycan bilimsel keşif grubu, her iki ülkenin hak iddia ettiği sektörde çalışmalarını yürütmekteyken İran askerî hava kuvvetleri tarafından sıkıştırılmıştır (Meherremov, 2007: 47).

Bir diğer hatırlatılması gereken husus da İran'ın Azerbaycan Cumhuriyeti'nin yeniden bağımsızlığını kazanması noktasında hazımsızlığıydı. İran, yeniden bağımsızlığını kazanan Azerbaycan'ı "tarihsel olarak kendi coğrafyasının bir parçası" şeklinde görmekteydi. Zengin enerji kaynakları sayesinde bölge dışı şirketler açısından cazibe merkezi haline gelmesiyle birlikte bağımsızlığını yeniden elde eden Azerbaycan Cumhuriyeti'nin, İran Azerbaycan'ı bölgesi üzerinde olası hareketlenmelere sebebiyet verebilirliği, İran için endişe verici bir durumdu. Azerbaycan'ın hava ve su sınırlarını ihlal eden İran, bu adımıyla uluslararası alanda ve aynı zamanda Hazar ve Güney Kafkasya ile ilgilenen devletlerin tepkisini çekmiştir. Bu olayın ardından ABD bir beyanat yayımlayarak Azerbaycan donanmasının güçsüzlüğüne rağmen bu ülkeyi İran karşısında savunmasız bırakmayacağını ifade etmiştir. Bu arada İran-Azerbaycan geriliminde Rusya'nın Azerbaycan'ı desteklediği görülmüştür. Hazar'da en büyük paya sahip olan diğer kıyıdaş ülke Kazakistan, İran'ın söz konusu keşif grubuna yönelik taciz üzerinden Azerbaycan'a baskı uygulama olayına ilişkin görüşünü açıklamış ve böyle bir davranışın BM'nin ilke ve kurallarına aykırı olduğunu dile getirerek sahil ülkelerin kendi aralarındaki anlaşmalarının ihlal edilmesi anlamına geldiğini ve bu tür zor kullanımın kabul edilemez bir girişim olduğunu belirtmiştir. Cumhurbaşkanı H. Aliyev açıklama yaparak; "burası daha önce SSCB ile İran sınırydı, şimdi ise SSCB yok, ama biz hepimiz birlikte Bağımsız Devletler Topluluğuyuz", demiştir (Oğan, 2001: 177).

Hazar'daki Hidrokarbon Yataklarındaki Uluslararası Şirketlerin Paydağılımı

Azerbaycan, bölge ülkeleri arasında başarılı bir atılım yaparak kendi enerjisini uluslararası piyasaya çıkardı ve bu projelerini Rusya, Gürcistan ve Türkiye üzerinden gerçekleştirdi. İlk olarak mevcut Bakü-Novorossiysk hattı üzerinden petrol nakli mümkün oldu. Daha sonra, yıllık 7 milyon ton kapasiteli Gürcistan limanına bağlayacak olan Bakü-Supsa (824 km) hattı yapıldı. Üçüncüsü ise oldukça avantajlı olan BTC boru hattıdır ve Azerbaycan bu sayede esas olarak kendi petrolünü Batı'ya aktarabilmiştir. BTC, 1730¹¹ km uzunluğunda ve yıllık 50 milyon ton petrolü Avrupa pazarına çıkarabilecek kapasitededir (Harunoğulları, 2016: 410).¹² Hazar'ın Azerbaycan sektöründe petrolün kullanımı için uluslararası ortak çalışmalar 1990'larda başlamış ve hukuki altyapısı hazırlanarak petrolün üretimi için ihaleyi kazanan ilk şirket ABD merkezli Amoco olmuştur. Chevron şirketi ise Tengiz (Kazakistan) yatağının istismarına dair müzakereleri 1990'ların başında başlatmış ve 1993'te Kazakistan Cumhuriyeti ile ortak eşit paylarda Tengiz-Chevroil işletmesini kurmuştur. ABD'nin bölgede şirketlerinin var olmasına rağmen, politikası daha çok jeopolitik amaçlar üzerine inşa edilmiştir. Özellikle Karadeniz ve Hazar Denizi bölgelerinin kendisi için hayati önem taşıdığına dair açıklamalarda bulunmuştur. Hazar'daki Araz, Alov ve Şerg gibi perspektifli yapıların sözleşmesinde ExxonMobil şirketinin de %15 hissesi vardı (Nesibov, 2006: 225-226).

Hazar Denizi'nin Azerbaycan sektöründeki en büyük petrol ve doğalgaz yatakları olan Azeri, Çırağ ve Güneşli alanlarında petrolün çıkarılmasıyla ilgili olarak 20 Eylül 1994'te imzalanan Asrın Mukavelesi adlı anlaşma ile bir konsorsiyum oluşturuldu. Konsorsiyumda Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı (TPAO) %1,75, Rus Lukoil %10, BP %17,12 ve Amerikan AMOCO %17,01 pay aldılar. Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi (SOCAR) ise %20 paya sahipti. İran şirketi İRNA'ya %5 hisse verilmesi konusu gündeme geldiğinde, Türkiye müdahil oldu ve 1995 Şubat'ında Londra'da gerçekleştirilen müzakereler sonucu %5 Türkiye'ye devredilerek TPAO'nun payı %1,75'ten %6,75'e yükseltildi (Gökçe, 2017: 277).

14 Eylül 2017 tarihinde, Azeri, Çırağ ve Güneşli yatağının ortak işletilmesi ve hâsılâtın paylaşımı yeniden ele alınarak yeni bir anlaşma imzalandı.

Tablo 1. 2017 Yılındaki Anlaşma Sonrası Azeri, Çırağ, Güneşli Blokundaki Yeni Pay Dağılımı

BP	%30,37
AzAÇG (SOCAR)	%25

¹¹ 1768 km (www.socar.az).

¹² En son bilgilere esasen günlük 1,2 milyon varildir. Detaylı bkz: Bakı-Tbilisi-Ceyhan (www.socar.az).

Chevron	%9,57
İnpex	%9,31
Equinor (Statoil)	%7,27
Exxon Mobil	%6,79
TPAO	%5,73
Itocu	%3,65
ONGC Videsh Ltd (OVL)	%2,31

Kaynak: (www.socar.az, 2023).

Azerbaycan petrolünün üretim ve geliştirilmesi için gerçekleştirilen anlaşmalardan sadece ikisinde Türkiye yer almıştır: Asrın Projesi ve Şahdeniz Projesi. TPAO'nun Şahdeniz Projesindeki payı %9 idi (Gökçe, 2017: 277). Ancak daha sonra pay dağılımı, 3. şemada belirtilen orana yükseltilmiştir.

Bakü'den 70 km uzaklıkta 200 kilometrekare alanı kapsayan Azerbaycan'ın en büyük doğalgaz yatağı olan Şahdeniz alanında arama, işletme ve hasılatın pay dağılımına dair sözleşme 4 Haziran 1996'da imzalanmış ve 17 Aralık 1996'da yürürlüğe girmiştir (www.socar.az). Bu projeye Azerbaycan'ın deniz altı kaynaklarının araştırılması ve geliştirilmesi sorumluluğu Şahdeniz Konsorsiyumu'na verilmiştir. Şahdeniz'de tahmin edilen petrol rezervi miktarı 200 milyon ton, doğalgaz rezervine dair tahminler ise 40 milyar m³ olduğu yönündedir (Gökçe, 2017: 277).¹³

Tablo 2. Şahdeniz Projesi'nde Pay Dağılımı 2^{14 15}

İngiltere (BP Şirketi)	%25,5
Azerbaycan (SOCAR)	%10,0
Norveç (Statoil)	%25,5
Fransa (ELF)	%10,0
İran (OIEC)	%10,0
Türkiye (TPAO)	%9,0

Tablo 3. Şahdeniz Projesi'ndeki En Son Pay Dağılımı¹⁶

BP	%29,99
LUKOİL	%19,99
TPAO	%19
SOCAR	%14,35

¹³Güncel tahminler 1,2 trilyon metreküp olduğu yönündedir (<https://www.socar.az/socar/trade-and-business/upstream/shahdeniz>).

¹⁴ (Gökçe, 2017: 277-78).

¹⁵ 11.11.2011 tarihine ait Şahdeniz Projesi'ndeki hisse dağılımı (Gökçe, 2017: 277).

¹⁶ (www.socar.az, 2023).

Güney Kaz Koridoru: QSC	%6,67
NICO	%10

Şahdeniz Projesi'nde 1996 yılında yüzde 9 hisse ile başlayan Türkiye 2014 senesinde hisse alımları sonucu payını yüzde 19'a yükseltmişti (www.tpao.gov.tr).¹⁷

Hazar'ın Hukuki Çözümüne Sahil Devletlerin Yaklaşımları ve Hazar'ın Statü Kazanması

Hazar Denizi, Avrasya'da bulunan ve okyanuslarla bağlantısı olmayan dünyanın en büyük kapalı su havzası ve aynı zamanda tuzlu en büyük gölüdür. Uluslararası hukukta, kapalı denizler, bir veya birkaç devletin yasal hâkimiyeti alanında bulunan, diğer ülkelere kapalı olan, her hangi bir deniz veya açık sularla bağlantılı olmayan ve gemi nakliyesi yapılabilen sular olarak tanımlanır. Hazar Denizi, Rusya'nın arazisinden akan bir nehir yoluyla açık sulara bağlantılı olduğu için bu kategoriye dahildir. Kapalı denizlerin hukuki statüsü her zaman sorunlu olmuştur ve bu nedenle 1982 tarihli sözleşme, kıyıdaş devletlerin bu tür durumların çözümünü kendi sorumluluğuna bırakmıştır (Hafezneya, 1398: 2-4). Hazar Denizi'nin bu yapıya sahip olması, onun statüsünün uzun yıllar boyunca çözüme kavuşamamasındaki esas etkenlerden biri olarak kabul edilir.

Sovyetler zamanında Hazar Denizi iki ülkeyle sınır teşkil ettiğinden ona dair meseleler İran ile Sovyetler arasında müzakere edilmekteydi. Ancak 1991'den sonra durum değişmiştir ve artık deniz kıyısı bulunan ülke sayısının beşe çıkması, hak iddia sahiplerinin sayısının artması, Hazar Denizi'nin statüsü konusundaki çözümü zorlaştırmıştır. Bu durum, Hazar'ın beş kıyıdaş devleti arasında nasıl ve hangi ilkeler esas alınarak paylaşılacağı sorununu ortaya çıkardı. Hazar Denizi'nin paylaşımıyla ilgili asıl fikir ayrılığı, onun hangi ilkeler bazında ele alınacağı; yani deniz, göl veya yeni ilkeler esasında mı paylaşılacağı noktasında düğümlenmişti (Hacıade, 2018: 349).

1992 yılından itibaren Hazar Denizi'ndeki hidrokarbon kaynaklarının kullanımı söz konusu olunca denizin hukuki statüsüne ilişkin tartışmalar gündeme gelmiş ve bu durum, yeni sorunları beraberinde getirmiştir. Türk Cumhuriyetleri Sovyetler Birliği'nden ayrıldıktan sonra, Hazar Denizi ile ilgili olarak İran ve Sovyetler arasında imzalanan anlaşmaların (1921, 1940) hukuki geçerliliğini kabul etmediklerini açıklamışlardır. Kazakistanlı bakan, 1997 yılında BM'ye gönderdiği bir mektupta bu durumu açık bir şekilde belirtmiştir. Artık var olmayan bir devlet (SSCB) tarafından imzalanan anlaşmalarla Hazar Denizi'ndeki meseleleri ve rejimi düzenlemek mümkün olmamaktadır ve önceki sözleşmelerin de hukuki önemi kaybolmuştur. Mektubu destekleyen taraflar, yeni bir statünün belirlenmesi için anlaşmanın yapılmasının gerektiğini ifade etmişlerdir (Meherremov, 2007: 53-58).

Türkmenistan Cumhuriyeti, kendi bağımsızlığını kazanmasının ardından kendi anayasasını onaylamasıyla, Hazar'ın kıyıdaş 10 deniz miline kadar olan sahasını kendi arazisinin bir parçası olarak kabul etti ve geri kalan kısmın sahil devletlerin ortak kullanımına bırakılmasını önerdi (Yengejeh, 1380: 14). Azerbaycan ise o dönem Hazar'ı sınır gölü olarak tanımlayarak, onun göl statü hukuku ve ilkeleri temelinde paylaşılmasını savunmakta ısrar etti (Meherremov, 2007: 63). Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Anayasasının 11. maddesinin 2. bendinde, "Hazar Denizi'nin (Gölünün) Azerbaycan Cumhuriyetine mensup olan bölümü..." ifadesiyle Hazar için, deniz ile birlikte resmî olarak bir göl tanımlaması yapılmıştır (Azerbaycan Respublikasının Konstitusiyası. <https://president.az/>). Kabul edilen Anayasada bu ikili tanımlama ifadesi, daha o zamanlar Azerbaycan basınında yayımlanmıştır ve hala hem deniz hem de göl tanımlamasını korumaktadır. Dolayısıyla, Azerbaycan tarafı Hazar ile ilgili hukuki sorunun müzakerelerinde, Hazar'ı bir göl olarak nitelendirmektedir (Oğan, 2001: 159).¹⁸

Denizin beş ülke tarafından çevrelenerek kapalı bir su havzası oluşturması, onun uluslararası hukuka göre statüsünün belirlenmesini zorlaştırmıştır. Uluslararası hukuka göre Hazar Denizi iki statüye yani hem deniz hem de göl statüsüne dâhil edilebilir diye belirtilmekteydi. Hazar Denizi, coğrafi ve yapısal özellikleri bakımından bir göldür ve uluslararası göl hukukuna göre su havzasının paylaşımı kıyı devletleri arasında orta çizgi alınarak paylaşılması gerekir. Ancak deniz olarak kabul edilirse, özellikle kara sularına yakın kıta sahanlığı ve özel ekonomik bölgeler (MEB) gibi kavramların uygulanması

¹⁷ Detaylı bilgi için bkz: (www.tpao.gov.tr).

¹⁸ Baştan beri hem deniz hem de göl olarak kabul edilmiştir. Azerbaycan Anayasası hakkında daha detaylı bilgi için 1921'den 1995'e kadar olan dönemi kapsayan (Seyidov, 2009) kaynağına bakabilirsiniz.

gerekmektedir ki bu da Hazar'ın yüzölçümü nedeniyle pek mümkün olmadığı yönünde fikirler ileri sürülmesine sebep olmuştur. Deniz hukukuna göre paylaşım yapıldığında, sektörlerin birbirine karışması söz konusu olabilir. Bu nedenle, Azerbaycan ve Kazakistan Hazar'ın bir göl olduğunu kabul ederek millî sektörlerin orta çizgi temelinde bölünebilmesini istiyorlardı (Gasımlı, 2015: 375). Azerbaycan tarafı, paylaşımın millî sektörler bölünmesiyle her devletin kendi millî bölgesinde egemenliğini uygulamasını savunmaktaydı (Yengejeh, 1380: 14). Azerbaycan'ın 1995 yılında kabul ettiği yeni anayasa, Hazar'ın hukuki açıdan Azerbaycan'a ait olan bölümünü resmî olarak belirleyerek yabancı yatırımcılara kendi bölgesinde tam millî teminat vermiştir. Anayasanın 11. maddesi, "ülkenin iç suları, Hazar'ın ülkeye ait sektörü ve bu arazi üzerindeki hava mekânı Azerbaycan Cumhuriyeti toprağının bir parçasıdır" ifadesiyle Hazar'daki millî/münhasır bölgenin ülkenin tartışılmaz bir parçası olduğunu vurgulamaktadır (Hasanov, 2016: 64). Dolayısıyla, daha önce de ifade edildiği gibi, Hazar Denizi'nin statüsünün çözümsüzlüğünün sürmesi noktasında bölge ülkelerinin siyasal, stratejik etkenleri ve yaklaşımları bir tarafa bırakılırsa, hukuki statüsünün sonuca vardiyelememesinin asıl nedeni, her beş devletin farklı yaklaşım ve paylaşım ilkelerini önermelerinden kaynaklanmaktaydı.

Bazı kıyıdaş ülkeler 1990'ların sonu ve 2000'lerin başlarında Hazar Denizi'nin deniz tabanını ikili formatlarda paylaşarak aralarındaki statüyle ilgili sorunların giderilmesine dair sonuç elde etmişlerdi. Ancak İran ve Türkmenistan, çözüm konusunda meseleyi daha da çıkmaza sokan ülkeler olmuştur. İran Devleti, Sovyetlerin dağılmasının ardından Hazar Denizi'nin ortak kullanımına her zamanki gibi üstünlük vermeye devam etmiş ve 1992'de sahil devletleri işbirliği teşkilatı kurma fikrini müzakereye açarak 1993'te işbirliğine ve bölgesel teşkilatın kurulmasına dair mutabakat taslağı sunmuştur. Bu taslakta Hazar Şurası ve Hazar'daki işbirliğin farklı yönlerine dair komitelerin oluşturulması öngörülmüştür. Ancak 1994 yılında Moskova'da gerçekleştirilen toplantıda, Azerbaycan Cumhuriyeti, İran'ın sunmuş olduğu sözü edilen plan/mutabakat taslağına itiraz etmesi üzerine sonuçsuz kalmıştır (D. Mirheydar, 1380: 71).

İran, Sovyetlerin çökmesi sonrasında yanı başında bağımsızlığına kavuşan yeni cumhuriyetlerin, özellikle tarihî bağı ve daima tarihsel "kendi toprağının bir parçası" olarak gördüğü Azerbaycan'ın bağımsızlığını sindiremediğini söylemek yanlış olmaz. Benzer bir tutumun Rusya'da da gözlemlenmesi mümkündür. Uzun yıllar boyunca burada hâkimiyetini aniden yitirmesi ve buranın kendi kontrolü dışına çıkması ve ülkelerin bağımsızlığıyla birlikte kendi askerî ve stratejik üstünlüklerinin kısıtlanmasını kabullenememekteydi. Bazıları tarafından, Rusya'nın Hazar Denizi'nde sadece jeoekonomik çıkarlar peşinde olmadığı ibraz edilerek onun bölgeye daha çok jeopolitik ve askerî stratejik açıdan öncelik verdiği görüşü savunulmaktaydı. Bu yaklaşıma göre, bölgede yaşanan sorunlar, statü ve kaynakların paylaşımının yanı sıra, arka plandaki ana nedenin buradaki jeopolitik üstünlüğünü elden bırakmama kavgasından kaynaklanmaktaydı (Hasanov, 2016: 54). Bölgede bulunan enerji kaynaklarının geleceği, Hazar'ın statüsünün çözümüne bağlıydı. Dolayısıyla İran ve Rusya gibi iki güçlü kıyı devleti açısından, kendi amaçlarına ulaşmak ve buradaki üstünlüklerini korumak için statü sorunu önemli bir araçtı (Oğan, 2001: 143).

Rusya ve İran, belirtildiği gibi, statü meselesini, aynı zamanda siyasi bir araç olarak kullanmaya devam ediyorlardı. İran, Sovyetler ile İran arasında yapılmış 1921 ve 1940 anlaşmalarının hükümlerini Hazar'da uygulanması gerektiğini ısrarla ön planda tutuyordu. Daha önce belirtildiği gibi, Sovyetler ile yapılan anlaşmalar denizin hukuki statüsünü çözüme kavuşturacak maddeleri içermiyordu, ancak Hazar'ı sahil devletleri arasında ortak kullanıma sunuyordu. 1998 yılında Rusya ve Türkmenistan ile yaptığı müzakerelerde İran, Hazar'ın paylaşımı yapılacaksa eğer tüm sahil devletleri arasında oybirliğiyle eşit paylaşım ilkesine uygun şekilde yapılması ve kaynaklarının adil bir şekilde kullanımının gerektiği konusunda ısrar ediyordu (D. Mirheydar, 1380: 73). Rusya başlangıçta Hazar'ın hukuki statüsüne dair sözleşme layihasında condominium -ortak kullanım ve yönetim- ilkesini benimsemişti. Ancak bu, Kazakistan ve Türkmenistan'ın itirazlarına neden oldu ve İran'ın tam desteğini almasına rağmen, V. İ. Kalyujni'nin bunun bir hata olduğunu kabul etmesiyle Rusya bu yaklaşımdan vazgeçmek zorunda kaldı (Meherremov, 2007: 69).

1998 yılı Temmuz ayının 6'sında Moskova'da Rusya ve Kazakistan, Hazar Denizi'nin kuzey kısmındaki deniz tabanının paylaşımına ilişkin bir sözleşme imzaladılar. Sözleşmenin 1. maddesi, orta çizgi temel alınarak deniz yatağının sınırlarının Kazakistan ve Rusya arasında belirlenmesini, balıkçılıkla ilgili hususların ve çevre güvenliğinin korunmasını göz önünde bulundurarak denizin

yüzeyinin ortak kullanıma açık bırakılmasını öngörmüştü (Meherremov, 2007: 29). Her iki ülke, aralarındaki paylaşımı Kazakistan sektörü ve Rusya sektörü olarak tanımlamaktaydı. Ancak bu anlaşma nedeniyle her iki ülke, diğer kıyı devletlerin rızasını almadan denizin kuzey bölgesinde paylaşım konusunda anlaşmaya varıldığı için İran tarafından eleştirildi (D. Mirheydar, 1380: 72). Rusya, bu olayın ardından farklı bir politika sergileyerek çözüm yollarının bulunmasına dair yapıcı bir yaklaşım başlattı ve Azerbaycan ile de deniz tabanının paylaşımıyla ilgili müzakereler sürdürdü. Ayrıca, olumlu yaklaşımdan yararlanarak Azerbaycan'ın enerji projelerinden pay almaya çalıştı (Hasanov, 2016: 60).

8 ve 9 Ocak 2001 tarihlerinde Azerbaycan'a yaptığı resmî ziyaret sırasında V. Putin'in, Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev ile imzaladığı "Hazar Denizi'nde Ortak Faaliyet" beyannamesiyle, Azerbaycan'ın önerdiği paylaşım ilkesi neredeyse hiç değiştirilmeden kabul edilmiş görünüyordu. Daha önce belirtildiği gibi, Azerbaycan'ın Hazar Denizi'ndeki paylaşım görüşü millî sektörlerle orta çizgi temelinde bölünmesi yönündeydi. 23 Eylül 2002'de Haydar Aliyev'in Moskova'da Putin ile yaptığı görüşmede iki ülke Hazar Denizi tabanının paylaşımı konusunda ortak bir görüşe vardı. Böylece, Kazakistan'dan sonra diğer bir Hazar kıyı devleti de Rusya ile deniz yatağı paylaşım sorununu neredeyse çözmüş oldu (Nesibov, 2006: 226). Denizin kuzey ve yakın bölge tabanının paylaşımına dair anlaşmalar; 16 Haziran 1998'de Rusya ile Kazakistan, 29 Kasım 2001'de Kazakistan ile Azerbaycan, 23 Eylül 2002'de Rusya ile Azerbaycan ve 14 Mayıs 2003 tarihinde ise Rusya, Kazakistan ve Azerbaycan arasında yapılmıştır (Demirçi, 1386-1387: 31). 14 Mayıs 2003 tarihinde Astana'da gerçekleştirilen üçlü sözleşme ile Hazar Denizi'nin tabanı orta çizgi esas alınarak millî sektörlerle bölündü ve deniz su sathı ortak kullanıma ayrıldı. Üçlü anlaşmaya göre, Hazar yatağının %18,7'si Rusya'ya, %19,5'i Azerbaycan'a, %29,6'sı ise Kazakistan'a düştü. İran'a %13,8, Türkmenistan'a ise %18,4 alan bırakıldı (Hasanov, 2016: 61). Bu anlamda, Rusya'nın 1998'den itibaren yapıcı tutum sergilemesi, statü meselesinin biraz daha yapay olarak sorun haline getirilmesine rağmen önemli bir adım olarak kabul edilir. Bu dönemden itibaren, paylaşım konusundaki tartışmanın Azerbaycan, Rusya ve Kazakistan için bir nevi çözüme kavuştuğu söylenebilir (Hasanov, 2016: 61).

Azerbaycan, Rusya ve Kazakistan arasındaki üç taraflı anlaşma, Hazar'ın statüsüyle ilgili genel problemin çözüldüğü anlamına gelmediği açıktır. Diğer iki ülke henüz bu paylaşımlara dahil olmamışlardı. Ayrıca, Azerbaycan'ın Türkmenistan ve İran ile olan anlaşmazlıkları kendi sorunsallığını sürdürmekteydi. Türkmenistan ile Azerbaycan arasındaki sorun, Hazar'daki tartışmalı sektörlerdeki petrol yataklarından kaynaklanmaktaydı. 1997'de Aşgabat, Azerbaycan'a, Sovyetler zamanından kalma "deniz sınırlarının razılaştırılmış haritası"nı hatırlatarak Azeri ve Çırağ yataklarının Türkmenistan'a ait olduğunu söylemişti ve belirli bir tazminat karşılığında Türkmenistan'ın kendi iddialarından geri adım atabileceğini ifade etmişti. Ancak Türkmenistan'ın asıl iddiaları Kepez/Serdar¹⁹ yatağı ile ilgiliydi (Hasanov, 2016: 74). Dönemin Cumhurbaşkanı Saparmurat Niyazov, bir ara meseleyi Birleşmiş Milletler mahkemesine götürerek şikayet etmeyi bile düşünmüştü. Kepez yatağı ilk olarak 1959 yılında Azerbaycanlı jeologlar tarafından keşfedilmiştir; ancak buradaki petrol üretimi ilk kez 1989 yılında başlamıştır (Oğan, 2001: 146).

Doğalgaz rezervine göre en ön sıralarda yer alan Türkmenistan, jeopolitik ve transit konumuna göre Hazar çevresi ve Türkistan ülkeleri arasında en elverişsiz mevkide bulunan ülkelerden biridir. Bu elverişsiz konumu, kendi enerji kaynaklarını dünya pazarına çıkarması noktasında sürekli engellerle karşılaşmasına neden olmaktadır (Hasanov, 2016: 114). Türkmenistan'ın Azerbaycan ile olan sorunu sadece hidrokarbon yataklarıyla da kalmamıştır. Diğer bir anlaşmazlığa sebebiyet veren etken, Azerbaycan ile Türkmenistan arasında giden petrol ve doğalgazın pazarlama rekabetidir. Nitekim bölgenin zengin doğalgaz rezervlerine sahip Türkmenistan kendi doğalgazını, ilk başta Trans Hazar boru hattıyla Türkiye üzerinden Batı'ya nakletmeyi planlıyordu. Ancak Azerbaycan'ın müdahalesiyle zengin enerji yatağı olan ve Türkiye'nin de pay sahibi olduğu Şahdeniz gaz yatağının keşfi, istismarı ve Türkiye üzerinden dünya pazarına çıkabilmesi konusunda anlaşmaya varılması Türkmenistan'ı arkaplanda

¹⁹ Azerbaycan tarafı "Kepez", Türkmenistan tarafı "Serdar" olarak tanımlanmaktadır. Her iki ülkenin Hazar Denizi'ndeki sektörlerinin tam ortasında bulunması nedeniyle, yatak uzun süreden beri politik sorunlara neden oldu ve bir türlü çözüme kavuşturulamadı. Kepez/Serdar petrol ve doğalgaz yatağı, Bakü Şehri'nden 160 km güneydoğuda bulunmaktadır. 21 Ocak 2021 tarihinde İlham Aliyev ve Türkmenistan Cumhurbaşkanı Kurbankulu Berdimuhammedov arasındaki görüşmenin ardından, "Dostluk" adı verilen bir anlaşma yapıldı ve oradaki hidrokarbon rezervleri iki devlet tarafından ortak keşfedilecek, çalıştırılacak ve kullanılacaktır. Detaylar için: (www.socar.az, 2023).

bırakmıştır. Bu manevra Türkmenistan'ı İran'a yakınlaştırarak İran'la Ermenistan arasında gerçekleştirilmeye çalışılan doğalgaz hattına destek vermeye itmiştir. Azerbaycan keşfettiği Şahdeniz yatağından çıkarılan doğalgazı BTE boru hattıyla dünya piyasasına çıkarmayı başarmıştır. Dolayısıyla daha önce de işaret edilen Trans Hazar boru hattı projesinin transit konumunda olan Azerbaycan, kendi zengin rezervini keşfedip dünya piyasasına sunabilme olanağına sahip olurken, transit ülke olarak talep ettiği pay (ve güzergah-Z.C.) sebebiyle Türkmenistan ile anlaşmaya varamamıştır ve böylece kısa süre sonra sözü edilen TH planı durdurulmuştur (Oğan, 2001: 171).

Hazar Denizi'nin statüsü konusunda Kazakistan Cumhuriyeti'nin tutumu oldukça basit ve nettir. Kazakistan, denizin dibinin ülkenin kara sınırlarının jeolojik devamı olduğuna inanır. Bu nedenle, deniz yatağının paylaşımı, kara sınırının uzunluğu ve sahil hattı boyunca devam etmelidir. Kazakistan, Birleşmiş Milletler'in 1982 tarihli Deniz Hukuku Sözleşmesi'nin (ufak değişikliklere tabi tutularak) Hazar Denizi için de uygulanabileceğine inanmaktadır (Hasanov, 2016: 70; YengejeSh, 1380: 14). Ancak, bu görüşe karşı çıkanlar da vardır. Hazar Denizi'nin topografik yapısı nedeniyle, Deniz Hukuku Sözleşmesi'nin Hazar Denizi için hukuki bir statü belirlemesi zordur (Yengejeh, 1380: 6). Hazar Denizi'ndeki diğer kıyıdaş ülkeler, Birleşmiş Milletler'in deniz hukukuyla ilgili söz konusu sözleşmesinin Hazar Denizi için geçerli olmadığını, Kazakistan hariç diğer kıyıdaş ülkeler kabul etmekteydiler (Yengejeh, 1380: 10). Söz konusu Sözleşmenin Hazar Denizi'ni kapsamadığına dair görüşün sıkı savunucusu İran'dı.

1995 Ocak-Şubat'ta Aşkabat'ta, Haziran ayında Tahran'da, Eylül ayında Almatı'da, 1996 Mayıs'ında Tahran'da, Kasım ayında Aşkabat'ta, 1997 Mayıs'ında Almatı'da, 1998 Aralık ayında Moskova'da ve 2010 yılına kadar farklı ülkelerde yapılan müzakereler, Hazar Denizi'nin statüsüne dair herhangi bir net sonuç doğurmamıştır. Bu anlaşmazlığın esas kaynağı İran olmuştur (Hasanov, 2016: 64).

İran'ın Hazar'ın paylaşımıyla ilgili başından beri önerileri arasında, iki temel prensip vardı: 1. Eşit paylaşım ilkesi. Bu, diğer sahil devletlerinin kabul etmediği ve dünya tecrübesinde benzerine rastlanılmayan bir öneriydi (Hacızade, 2018: 358). İran'ın eşitlik anlayışı (%20), sadece deniz tabanını kapsamaktadır ve deniz yüzeyi ortak kullanıma açık bırakılacaktır (Hasanov, 2016: 67). Bu nedenle, Hazar Denizi'nde sadece Kazakistan'ın payı yüzde 20'nin üzerindeydi, Rusya, Azerbaycan, İran ve Türkmenistan'ın payı ise yüzde 20'nin altında kalmaktaydı. Ancak, İran'ın önerisi gereği eşit paylaşım şeklinde bir anlaşma sağlanırsa, İran'ın diğer ülkelerin sektörlerinden pay alması gerekecekti ki bu, pek mümkün görünmemekteydi (Oğan, 2001: 154).

Eşitlik ilkesini öneren İran, öte yandan da statünün belirleninceye kadar Sovyetlerle İran arasında imzalanan 1921, 1935 ve 1940'lardaki anlaşmaların hükümlerinin uygulanmasında ısrarcıydı. Daha önce bahsedilen bu sözleşmelere göre Hazar Denizi, Sovyet İran denizi anlayışına dayanıyordu. Ancak söz konusu dönemde, İran ile Sovyetler arasındaki sözleşmelerde deniz yatağı ve yüzeyinin kullanımının yanı sıra ekosisteminin korunması gibi konulara yer verilmemiştir (Hacızade, 2018: 358). 2000'lerin başında Bakü'de Haydar Aliyev ile görüşen Hasan Ruhani,²⁰ kıyıdaş ülkeler arasında uzlaşma sağlanana kadar Sovyetler ile İran arasındaki 1921 ve 1940 sözleşmelerinin hükümlerinin uygulanmasının önemini yeniden vurgulamıştı. 12 Mart 2001'de Rusya ile İran arasında ortak çalışma ve ikili ilişkilere yönelik görüşmeler ve anlaşmalar yapıldı. Görüşmeler sırasında her iki taraf, yukarıda bahsi geçen sözleşmelerin yanı sıra Hazar'daki faaliyetleri düzenleyen diğer anlaşma ve ekleri de tanıdıklarını bildirdi. Ancak Rusya'nın bu adımının büyük olasılıkla siyasi amaçlarla yapılmış olabileceği belirtiliyordu (Meherremov, 2007: 17). Ticari maddeleri kapsayan 25 Mart 1940 tarihinde imzalanan anlaşmanın, Hazar'ın hukuki statüsünün çözümü ve paylaşımına dair hükümleri içermediği, İran tarafından da kabul edilen bir durumdu. Anlaşmada, denizdeki hukuki statü ve deniz hududundan bahsedilmediği, sadece ortak ticari, gemicilik vb gibi faaliyetlerde serbestlik tanınmasına ilişkin konuların ele alındığı belirtilmiştir. Bu anlaşma, deniz altı petrol ve diğer kaynakların kullanımındaki sorunları çözüme kavuşturacak nitelikte değildi. Hazar'ın bölgüsüne ilişkin hukuki statüye dair ne 19. yüzyıldaki İran ve Rusya Çarlığı arasındaki sözleşmelerde, ne de Sovyetler zamanı imzalanan anlaşmalarda

²⁰ Mezkûr dönemde İran Yüksek Güvenlik Konseyi'nin başkanıydı.

bahsedilmediği, bunun yerine ortak kullanım veya iki ülkeye ait olan deniz ifadelerinin kullanıldığı kaydedilmiştir (D. Mirheydar, 1380: 68).

1940 yılında imzalanan anlaşmadan sonra İran dışişleri bakanı ile SSCB'nin Tahran elçisinin mübadele ettikleri mektuplara da istinat etmekteydi İran tarafı. Her iki devletin de 10 mil inhisar bölgesi hariç diğer geri kalan alanda ticari ve nakliye serbestliği tanındığı, ancak deniz sınırlarının belirlenmesinden söz edilmediği ifade edilmiştir. 1940 yılında imzalanan ticaret, denizcilik ve balıkçılıkla ilgili anlaşmanın 12. Maddesi gereği her iki taraf için 10 mil genişliğinde münhasır balıkçılık alanı olarak kabul edildiği kaydedilmiştir (Yengejeh, 1380: 13).

İran'ın (veya bazı İranlı uzmanların) Hazar Denizi için önerdiği 2. paylaşım ilkesi, uzlaşma prensibine dayanmaktadır. Bu ilkeye göre, sahil ülkeleri kendi kara sınırlarından denizin ortasına doğru 20 mil kıyı karasuları bölgesi ve 20 mil ekonomik münhasır bölge olarak belirlemelidirler. İlk 20 mil bölge, deniz yatağını ve yüzeyini, hava mekânını kapsamaktadır ve ülkenin asıl toprak bütünlüğünün bir parçası olarak görülmelidir. Bu bölgeler bağlı olduğu devletin tam kontrolünde kalacaktır. Ancak ikinci 20 mil bölgede biyoloji ve mineral kaynaklar ülke kontrolünde kalabilir ve denizin yüzeyi ve hava mekânından diğer sahil ülkelerinin de kullanım hakkı tanınabilir. Bu şekilde, karadan denizin ortasına doğru 40 millik bölgeden sonraki geri kalan alanda, sahil ülkelerinin tamamının kullanımına serbestlik tanınabilir ve konsensüs yönetimine bırakılabilir (Hasanov, 2016: 67).

İran'da Hazar'ın paylaşımıyla ilgili üç ana görüşün olduğunu ifade edenler de vardı. İran'daki yazarlar ve araştırmacılar, Hazar Denizi'nin hukuki statüsü hakkında üç ana grupta toplanıyor. Maksimalist/azami görüşçüler, İran'ın Hazar Denizi'ndeki payını önceki Sovyet İran arasındaki sözleşmelere dayanarak %50 olarak belirliyorlar. Bu görüşte olanlar, tarihsel bağlamda değerlendirme yaparak, Sovyetler döneminde denizin %50'sine sahip olan İran'ın şimdi de aynı paya sahip olması gerektiğini savunuyorlar. Sovyetlerden ayrılan diğer devletler ise Sovyetlerin taahhütlerini yerine getirmek zorunda olduklarından geri kalan %50'lik kısmını dört devlet arasında paylaşmalı (Demirçi, 1386-1387: 32). İkinci minimalist görüşçüler diye tanımlayabileceğimiz grup, Hazar Denizi'nin batı kısmında Astara ve doğu tarafında Hüseyinkulu hattı çizgisinde yapılan paylaşımı kabul ediyorlar. Ancak bu görüşe karşı çıkanlar da var. Karşı çıkanlar, Sovyet döneminde böyle bir sınırın belirlenmediğini ve bu konuda hiçbir belge olmadığını söylüyorlar. Üçüncü grubu, mutedil görüşte olanlar oluşturmaktaydı. Bu görüş temsilcileri, deniz yatağının paylaşım ilkelerini kabul ederek uluslararası hukuku esas alarak İran'ın denizdeki payını maksimum derecede sahiplenmeyi hedefliyor. Ayrıca kaynakları kullanabilme amacıyla orta çizgi sınırlamasını kabul ediyorlardı. Bu grup, aynı zamanda Hazar Denizi'nde ekonomik faaliyetleri kolaylaştırmak için Azerbaycan, Türkmenistan ve İran arasında paylaşım ve sınır yapılmaksızın işbirliği anlaşması yapılmasını savunuyordu (Demirçi, 1386-1387: 34-35).

Daha önce belirtildiği üzere İran, Hazar Denizi'nin yeni statüsü belirleninceye kadar 1921 ve 1940 anlaşmaları, bu anlaşmalara eklenen mektuplar ve 12 Kasım 1996'da Aşkabat Bildirisi'nden²¹ kaynaklanan hukuki rejimle kullanılmasını desteklemektedir (Meherremov, 2007: 16). Daha önce belirtildiği gibi, 1921 sözleşmesi daha çok dostluk amaçlıdır ve 1940'ta imzalanan sözleşme ticari navigasyon özellikleri taşımaktadır (Yengejeh, 1380: 10). İran, Hazar'ın statüsü ile ilgili olarak, çoğu zaman, Merkezi Amerika'da Pasifik Okyanusu'nun bir parçası olan El Salvador, Honduras ve Nikaragua arasında hukuki statü kazanan Fonseca Körfezi örneğini vererek, Hazar'ın durumunun bu körfezle aynı olduğunu savunmaktadır. Sonuç olarak, Fonseca Körfezi uluslararası mahkemeye taşınmış ve 3 millik sahil şeridi hariç, körfezde üç ülkenin ortak egemenliği tanınmıştır (Yengejeh, 1380: 14).

İran'ın bir başka iddiası, Hazar Denizi'ndeki hukuki statü konusunda 21 ve 40 anlaşmalarına ek olarak, Sovyetler sonrası Baltık devletleri hariç diğer Sovyet cumhuriyetlerinin imzaladıkları anlaşmalarla ilgilidir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra, 24 Aralık²² 1991'de Almatı'da toplanan Bağımsız Devletler Topluluğu ülkeleri, Sovyetler Birliği'nin uluslararası anlaşmalarının şartlarını kabul etmişlerdir (Yengejeh, 1380: 12; Meherremov, 2007: 7). İran, bu bağlamda kendi iddialarına hukuki bir dayanak oluşturmak için çaba göstermektedir. Ancak Azerbaycan'ın 1990'ların

²¹ 12 Kasım 1996'da Aşkabat'ta gerçekleşen beş Hazar devletinin dışişleri bakanları toplantısında, Sovyetlerin çöküşünden sonra Hazar'ın hukuki statüsünde herhangi bir değişiklik için konsensüs gerekeceği bildirilmiştir (Meherremov, 2007: 7).

²² 21 Aralık (Meherremov, 2007: 7).

başından itibaren Hazar Denizi'nde petrol ve doğal gaz arama faaliyetleri yürütmesi ve uluslararası şirketlerle anlaşmalar yapması, İran'ın ciddi itirazlarına neden olmuştur ve Azerbaycan'ı tehdit edecek bir konuma getirmiştir. İran, 11 Kasım 1997'de BM Genel Sekreterine itirazını bildirerek Azerbaycan'ın tek taraflı petrol ve doğalgaz aramalarına karşı çıkmıştır. İran'a göre, Azerbaycan'ın çalışmaları denizdeki mevcut rejimi bozarak tüm sahil devletlerinin enerji kaynaklarına tek taraflı olarak müdahale ettiği için hakkı yoktu. İran, Hazar'da böylesine bir faaliyette bulunmanın doğurabileceği her hangi bir sonucun/gerginliğin, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kendi sorumluluğunda olduğunu ifade etmiştir (D. Mirheydar, 1380: 72; Meherremov, 2007: 27). Ayrıca, İran, Azerbaycan'ın 1997'de Çırağ yatağını istismar etmesine karşı çıkararak 21-40 anlaşmalarına aykırı davrandığını iddia ederek, tüm sahil devletlerin Hazar'daki petrol kaynaklarına ortak olduğunu ve özellikle daha statü meselesi çözüme kavuşmadığı halde tek taraflı müdahalenin kabul edilemez olduğunu belirtti. Dolayısıyla İran tarafı Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 21 (24) Aralık tarihinde Almatı Mukavelesine imza atan yeni bağımsız devletlerden biri olarak sorumluluk üstlenmesi gerektiğini söylüyordu (Yengejeh, 1380: 17; Meherremov, 2007: 27).²³ İran, Hazar sorununa stratejik ve siyasi amaçlarla yaklaşarak Fars Körfezi'ndeki zengin enerji kaynaklarına sahip olmasının yanı sıra Hazar'da da önemli bir güç olmak istiyordu. Ancak Hazar'da İran'ın zengin yataklara sahip olmadığı görülmektedir (Oğan, 2001: 166). Bazı rejime muhalif İranlılar, Hazar'da İran'ın önceden sahip olduğu hakları koruyamaması nedeniyle rejime yönelik eleştirilerde bulunarak millî çıkarları koruma noktasında rejimi güçsüz göstermeye çalışmaktaydılar (Demirçi, 1386-1387: 40).

Hazar Denizi'nin hukuki statüsüyle ilgili uzlaşmaya varılıncaya kadar sürdürülen rejim, 1970 yılında Sovyet Devleti'nin Petrol Sanayi Bakanlığı tarafından yapılan paylaşıma dair kabul edilen temel ilkelerdi. Bu paylaşıma göre Hazar Denizi, Sovyet birliğindeki kıyı cumhuriyetleriyle birlikte 4 sektöre ayrılmıştır: Rusya %16 (60 bin km²), Kazakistan %29 (105 bin km²), Azerbaycan %19 (70 bin km²), Türkmenistan %22 (80 bin km²) ve İran'a bırakılan alan %14 (55 bin km²) olmuştur (Hacızade, 2018, s. 354). Sovyet Petrol Bakanlığı, hazırladıkları topografik haritayı İran'a göndererek paylaşımdan haberdar etmiştir. İran tarafı, Sovyetlerin sözü edilen paylaşımına herhangi bir tepki vermeyerek sessizliğini korumuştur. Yukarıdaki paylaşımdan önce 1949'da denizdeki petrol rezervlerinin kullanımı Sovyetler tarafından İran'a danışılmadan gerçekleştirildiğinde bile, İran'ın bu duruma herhangi bir tepkisi olmamıştır (Hacızade, 2018: 359).

Sovyetlerin dağılmasının ardından Hazar ile ilgili müzakereler Cumhurbaşkanları, dışişleri bakanları, hukuki statü konvansiyonunu hazırlamak için oluşturulan grup (dışişleri bakan yardımcıları) ve uzmanlar düzeyinde sürdürüldü (Demirçi, 1386-1387: 29). Kıyıdaş ülkeler, 1995 ile 2016 yılları arasında Hazar ile ilgili beş kez görüşme gerçekleştirdi. 2015'teki görüşmede deniz yüzeyinin beşe bölünmesi kararı alınmış olsa da sürecin işleyişine dair konu netlik kazanmamıştır. 2016'da tekrar bir araya gelen sahil ülkeleri, herhangi bir olumlu gelişme kaydetmeden toplantıyı sonlandırmışlardır. (Harunoğulları, 2016: 405). Yalnız 2014 yılında Rusya'nın Haşterhan şehrinde gerçekleşmiş 4. Zirve toplantısında kıyıdaş devletler tarafından 19 maddeden oluşan bir memorandum imzalanmıştır. İmzalanan memorandumda Hazar Denizi ile kıyısı bulunmayan her hangi bir devletin burada askerî gücünün bulundurulmaması, sahil devletlerin kendi bağımsızlıklarını ve toprak bütünlüğünün tanınması, eşitlik, baskı yoluyla tehdit oluşturmama, ortak çalışma ve tarafların iç işlerine karışılmaması gibi ilkeler yer almıştır. Ayrıca, Hazar'ı barışçıl amaçlarla kullanmakla ona ilişkin sorunların barışçıl müzakerelerle halledilmesi vurgulanmıştır (Hacızade, 2018: 355).

2017 Aralık ayında Moskova'da beş devletin dışişleri bakanları Hazar Denizi'nin konvansiyonu hakkında uzlaşmaya varmışlardır. Böylece, yıllar süren müzakereler sonucu 12 Ağustos 2018 tarihinde, beş kıyıdaş devlet başkanları Hazar Denizi'nin hukuki statüsü hakkında anlaşmayı imzalamak üzere Kazakistan'ın Aktau şehrinde 5. Zirve toplantısı düzenlemişlerdir. İmzalanan konvansiyon Hazar Denizi'ne özgü bir anayasa olarak nitelendirilmiştir (Hacızade, 2018: 356).²⁴ Hukuki statüyü belirleyen sözleşme, Rusya Cumhurbaşkanı V. Putin, Azerbaycan Cumhurbaşkanı İ. Aliyev, İran Cumhurbaşkanı H. Ruhani, Kazakistan Cumhurbaşkanı N. Nazarbayev ve Türkmenistan Cumhurbaşkanı G. Berdimuhammedov tarafından imzalanmıştır. Beşli zirvede imzalanan bu sözleşmeye göre, her bir

²³ BDT üyelerinden biri olarak onun yükümlülüklerini üstlenmiştir.

²⁴ 12 Ağustos 2018'deki anlaşma metni ve maddelerinin tamamına <https://e-qanun.az/framework/41551> linkinden ulaşabilir.

kıyıdaş devletin 15 millik bölgesi kendi karasuları olarak kabul edilmiştir. Diğer 10 millik bölgede ise serbest balıkçılık faaliyeti ile meşgul olma hakkı resmî olarak kararlaştırılmıştır (www.azertag.az). Konvensiya, sadece karasuları, balıkçılık alanlarıyla ilgili ve sınırlı değil, Hazar'a dair 24 maddeden oluşan kapsamlı bir paylaşımı, konuları ve kuralları içermektedir.

Anlaşmanın kazanımlarından biri de her bir kıyıdaş devletin diğer sahil devletlerinin rızasını alarak denizin altından enerji hatlarını çekebilme olanağına sahip olmasıdır. Bu, Kazakistan ve Türkmenistan'a kendi enerji hatlarını Azerbaycan üzerinden Avrupa pazarlarına çıkarabilme imkanını tanımıştır (Hacıade, 2018: 362). Tabii ki, burada Rusya ve İran gibi büyük devletlerin politik nedenlerle rıza göstermeme gibi sorunlar yaratabileceği gerçeği söz konusu olabilir. Ancak, bu durumun diğer kıyıdaş devletlerin Hazar Denizi'ndeki enerji politikaları üzerinde ne kadar etkili olabileceği ayrı bir meseledir.

Anlaşmada özellikle Rusya ve İran için önem taşıyan bir diğer husus, kıyısı bulunmayan başka bir devletin Hazar Denizi'nde donanma bulundurma hakkının olmamasına dair maddeye yer verilmiş olmasıdır. Bu madde, bölgenin en büyük donanması ve askeri gücüne sahip Rusya'nın (ve aynı zamanda İran'ın) kendi gücü ve varlığını tehlikeye atmamak adına ilk başta üzerinde durduğu noktalardan biridir (Hasanov, 2016: 65). Sonuç itibarıyla, Hazar ve Güney Kafkasya jeostratejik açıdan birbirinden ayrı değerlendirilmemesi gerekir. Güney Kafkasya ve Hazar Havzası, ABD ile Rusya arasında her zaman rekabet ve karşı karşıya gelme riski ve potansiyeli taşıyan bir bölge niteliğindedir. Dolayısıyla, bölgenin jeoekonomik ve jeostratejik yapısı, Rusya'nın ABD ve NATO ile karşı karşıya gelmesine neden olabilecek özelliklere sahiptir (Hasanov, 2016: 14). Güney Kafkasya ve Hazar bölgesi, Avrupa devletleri için önemli bir ekonomik ve enerji kaynağı olarak görünmesine karşın ABD için daha çok stratejik ve siyasi önem taşımaktadır (D. Mirheydar, 1380: 60).

Sonuç

Hazar Denizi, yakın çağ tarihinde stratejik, ticari ve enerji bölgesi olması nedeniyle önem kazanmaya başlamıştır. Kapalı bir deniz olan Hazar, 18. yüzyıldan itibaren çevresindeki toplumlar ve devletler için önemli bir su havzasıydı. Sanayileşmenin gelişmesi ve petrolün değer kazanmasıyla birlikte, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hem Hazar çevresinde çıkan petrol, hem de Hazar'ın stratejik konumu nedeniyle Batılı büyük şirketlerin ve aynı zamanda devletlerin dikkatini çekmiştir.

19. yüzyılın ilk çeyreğinde Çarlık Rusya'sı, Kaçar Türk Devleti üzerindeki askeri zaferlerinin ardından Hazar Denizi'ni kendi iç denizi/gölü haline getirmiştir. 1917 Devrimi sonrasında hakimiyete gelen Bolşevikler ve daha sonra Sovyetlerin kurulmasıyla birlikte, Çarlık Rusya'nın İran için Hazar'daki (özellikle askerî) kısıtlamaları ortadan kaldırılmıştır. Ancak Sovyetlerin hakimiyeti boyunca, oradaki egemen güç Sovyet Devleti olarak görülmektedir.

Hazar'ın statü meselesiyle ilgili atılan adımlar 19. yüzyılın sonlarından itibaren başlamıştır. Ancak Çarlık sonrası Sovyetler döneminde, denizin kullanımının netleştirilmesi için birkaç sözleşme yapılmış olsa da, sorun çözülememiştir. Sovyetlerin çökmesi sonrasında, Hazar'a kıyısı olan Türk cumhuriyetlerinin yeniden bağımsızlıklarını kazanması, statü meselesini ciddi bir şekilde gündeme getirdi. Yeni bağımsızlık kazanan Türk cumhuriyetleri, özellikle Azerbaycan Cumhuriyeti, Hazar'daki enerji kaynaklarını dünya piyasasına çıkarmak için batılı şirketlerle müzakerelere başlamasıyla, küresel aktörlerin bölgedeki rekabetini artırdı. Rusya ve özellikle İran, Hazar Denizi'ndeki enerji kaynaklarının kullanımını engellemek için Hazar'ın statüsü konusunu sürekli gündemde tutarak, yeni bağımsız cumhuriyetlerin, özellikle Azerbaycan Cumhuriyeti'nin enerji politikalarını etkilemeye çalışmıştır. Bu, Hazar'ın paylaşım sorununun çözülememesinde önemli bir etkendi. Hukuki statü meselesinin çözülmemesinin ana nedenlerinden biri diğeri, kıyı devletlerin Hazar'a ilişkin ileri sürdükleri paylaşım ilkeleri ve yaklaşımlarıydı. Sonuç olarak, yıllarca farklı düzeylerde yapılan görüşmelerin ardından, 12 Ağustos 2018'de beş kıyıdaş devletin cumhurbaşkanı Kazakistan'ın Aktau şehrinde toplandı ve Hazar Denizi'nin statüsünü belirleyecek 24 maddelik bir sözleşmeyi imzalamalarıyla, Hazar'a ilişkin statü tartışmaları nihayet buldu. Konvensiya, 24. maddesinde belirtildiği gibi süresizdir.

Kaynaklar

Aliyev, N. (2018). *1918-1920 Yıllarda Azerbaycan Hükümetinin Faaliyetinde Harbi Deniz Aspektleri*. Bakü: AFpoligraf.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası. President.az: <https://president.az/azerbaijan/constitution> (05, 2020).

Begi, M. A. (1386). *Derya-yi Hazar ve Godretha-yi Bozorg: Emperyalizm-i Britanya*. Tahran: Merkez-i Esnad ve Tarih-i Diplomasi.

Çelebi, E. (1314). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi-2*. Nşr., Ahmet Cevdet. İkdam Matbaası.

Demirçi, L. M. (1386-1387). “Negah-i İrani be Seyr-i Tahavvulat-ı Rejim-i Hukuki-i Derya-i Hazar”. *Du Feslname-i Mutaliat-ı Avrasiya-i Merkezi*. (1), 21-46.

Dunsterville, L. *Hatırat-ı General Dunsterville-Serkubger-i Cengel*. Haz., Ali Dehbaşı. Çev., Hüseyin Ensari. Tahran: Kitab-i Ferzan.

D. Mirheydar, S. S. (1380). “Jeopolitik-i Derya-yi Hazar”. *Motaleat-ı Asya-yı Merkezi ve Kafkas*. (35).

Gasımlı, M. (2015). *Azərbaycan Respublikası'nın Harici Siyaseti (1991-2003) I. Hisse*. Bakü: Mütercim.

Gasımov, A. (2004). *Hazar Denizi Planktonunun Ekologiyası*. Bakü: Adiloğlu Neşriyatı.

Gökçe, M. (2017). Türkiye'nin Hazar Enerji Kaynakları Politikaları Üzerine Bir Değerlendirme, *Türk Tarihine Dair Yazılar-II*. Ed., E. Erdoğan. Ankara: Gece Kitaplığı.

Hacızade, E. (2018). *Dünya İktisadiyatı ve Azerbaycan*. Bakü: Letterpress Neşriyyat Evi.

Hafezneya, M. (1398). “Tebyin-i Nagş-i Avamel-i Jeopolitiki ber İstikrar-ı Rejim-i Hukuki-i Derya-yi Hazar”. *Faslname-i Jeopolitik, Sal-ı Panzdahom*. (1).

Harunoğulları, M. (2016). Jeopolitik Rekabet Alanı: Hazar Havzası ve Türkiye, *TÜCAUM Uluslararası Coğrafya Sempozyumu*, Ankara.

Hasanov, A. (2016). *Hazar Karadeniz Havzası ve Cenubi Kafkasın Geoiqtisadiyatı: Azərbaycan'ın Enerji Siyaseti*. Bakü: Zerdabi LTD, MMC.

Hazar Denizinin Hukuki Statüsü Hakkında Konvensiya. e-qanun.gov.az: <http://e-qanun.gov.az/framework/41551> (06, 2020).

İtimadussaltana, M. H. (1367e). *Meratul Beldan 2-3*. Haz., Abdül Hüseyin Nevai & Mirahşim Muheddîs. Tahran: Müessese-i İntişarat ve Çap-i Daneşgah-ı Tehran.

Meherrremov, A. (2007). *Hazar Denizinde Etraf Muhitin Muhafazası ve Bioresursların İdare Edilmesi Sahasında Emektaşlığın Beynelhalk-Hukuki Problemleri*. Çarşıoğlu Neşriyatı.

Mosley, L. (1365). *Neft, Siyaset ve Kudeta Der Havermiyane*. Çev., Muhammed Refi Mehrabadi. Hame Yayınları.

Nesibov, E. (2006). *ABŞ ve Türkiye'nin Kafkaz Geosiyasi Regionunda Strateji Marakları ve Azerbaycan Respublikası*. Çıraq Neşriyatı.

Oğan, S. (2001). “Hazar'da Tehlikeli Oyunlar: Statü Sorunu, Paylaşılamayan Kaynaklar ve Silahlanma Yarışı”. 7 (2).

Seyidov, E. (2009). *Haydar Aliyev ve Azerbaycan Respublikası'nın Konstitusiyası (Ali Mektepler İçin Ders Vesaiti)*. Bakü: UniPrint.

Yadigarov, T. (2018). *Azərbaycan İktisadiyatında Deniz Nakliyatı: Problemler ve Perspektifler*. Bakü: Avropa Neşriyatı.

Yengejeh, J. M. (1380). “Rejim Hukuki-i Derya-yi Hazar: Didgahha-yi İran”. *Motaleat-ı Asya-yı Merkezi ve Kafkas*. (35).

[www.azertag.az:https://azertag.az/xeber/Xezer_denizinin_huquqi_statusu_haqqinda_Konvensiyanin_i_mzalanmasi_regionumuz_ve_olkemiz_uchun_muham_addimdir-1186806](https://azertag.az/xeber/Xezer_denizinin_huquqi_statusu_haqqinda_Konvensiyanin_i_mzalanmasi_regionumuz_ve_olkemiz_uchun_muham_addimdir-1186806) (20 Haziran, 2020).

[www.gsaz.az: https://gsaz.az/articles/view/105/Xazar-danizinin-umumi-saciyasi](https://gsaz.az/articles/view/105/Xazar-danizinin-umumi-saciyasi) (22 Ocak, 2023).

Ziyafet Ceferov

www.socar.az: <https://socar.az/az/page/sahdeniz> (18 Ocak, 2023).

www.tpao.gov.tr: <https://www.tpao.gov.tr/azerbaycan> (18 Ocak, 2023).